

Komáromi Tünde

Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584¹

Dolgozatom forrásául hat 1584-ben zajlott kolozsvári boszorkányper magyar nyelven lejegyzett tanúvallomásait használtam fel. A választott szöveganyag a boszorkányperek erdélyi és magyarországi történetében is korai forrásnak tekinthető, emellett a korszakban egyedülálló, hogy egy helységből, ilyen rövid időszakból ilyen nagy mennyiségű vallomás maradt volna fenn.

A magyarországi boszorkányság forrásainak kataszterében² hetvenhét tizenhatodik századi boszorkányról találunk adatot. Ezek közül huszonegy kolozsvári³. Ha a perek országos szórását nézzük, azt láthatjuk, hogy a legtöbb tizenhatodik századi per Kolozsvárt volt⁴. Az 1580 és 1590 közti évtized tizenkilenc magyarországi boszorkánypere közül nyolc kolozsvári, közülük hat per 1584-ből való⁵.

Az általam kiválasztott kolozsvári perek a következő sorrendben zajlottak: *Szabó Kató*: a vád és a vádlott tanút egyaránt május 8-án hallgatták ki, ítélet dátum nélkül; *Lakatosné (Lakatos Antalné)*: ítélet május 30-án; *Szeles Miklósné*: ítélet május 30-án; *Zöld Ambrusné*: tanúkihallgatás május 27-én, ítélet június 16-án; *Sós Jánosné, Ursula*: ítélet június 16-án; *Vargáné anyja, Katalin*: ítélet június 16-án. Mindegyiküket tűzhalálra ítélték.

A vádlottak foglalkozása: Szabó Kató gyógyító, Lakatosné gyógyító, Szeles Miklósné foglalkozása ismeretlen, Zöld Ambrusné gyógyító, Sós Jánosné Ursula bába és Vargáné anyja, Katalin asszony gyógyító.

Dolgozomban a perek során vallomást tevő tanúk *rontásról és rontással okozott betegségekről való képzeit* vizsgálom meg. Ezen belül is leszűkítettem vizsgálatomat az emberek elleni, betegséget és halált okozó rontásokra.⁶ A vallomások szövegéből megismerhető társadalmi jelen-

1 Ez a dolgozat továbbgondolt és újraírt változata a Mikrokozmosz – makrokozmosz című konferencián A test nyavalyái és a rontás. Kolozsvári boszorkányperek, 1584. címmel elhangzott előadásomnak (2000. április 18., MTA Néprajzi Kutatóintézete). Köszönettel tartozom Pócs Évának az előző változatokhoz fűzött kritikáiért.

2 Tóth 2000.

3 Tóth 2000. 243.

4 Vö. Klaniczay 1990. 282.

5 Komáromy Andor publikálta forráskötetében a perek tanúvallomásait és az ítéletek szövegét (Komáromy 1910.). Más vallomások nem maradtak fenn, a vádlottak álláspontját nem ismerhetjük meg.

6 Nem vizsgálom pl. a tejhaszon elvitelét, az állatok megrontását.

ségekkel (a kapcsolatokkal és konfliktusokkal, a konfliktusok és a rontásvád összefüggéseinek részletes elemzésével) egy másik dolgozatban szeretnék foglalkozni.

Dolgozatom célja betekintést nyerni a korabeli kolozsvári emberek mentalitásába egy szűk témán belül, a használt forrásanyag lehetőségeihez mérten. A vallatás szituációja és az a tény, hogy a betegségekről a boszorkány rontásával kapcsolatban beszélhettek a tanúk, egy sajátosan korlátozott elbeszélésanyagot eredményezett, amelyből nem ismerhetjük meg a tanúk tudását az emberi betegségekről általában, nem tudhatjuk meg, hogy a betegségeknek milyen arányát tulajdonítják rontásnak, és nem derül ki az sem, hogy a város lakosságának van-e olyan rétege, amely másképp gondolkodik a betegségekről. A tizenhatodik századbeli kolozsváriak gondolkodásáról olyan keveset tudunk, hogy mindezen korlátok mellett is érdemesnek látszik ezzel a nagy mennyiségű vallomásanyaggal foglalkozni.

A tanúk státus szerinti megoszlásáról azt tudhatjuk, hogy voltak köztük polgárok és náluk alacsonyabb státusú személyek: szolgálóik, lakóik. A vallomások viszont a város bírái előtt hangzottak el, akik méltónak tartották feljegyzésre és a vád alátámasztására. Ilyenformán a város vezető elitje által is elfogadható nézeteknek tekinthetjük, ami bennük áll.

A rontás fogalma a történeti antropológiában

A *rontás* a boszorkánynak tartott személy más emberre irányuló ártó cselekedete, amivel annak egészségében, javaiban vagy kapcsolataiban tesz kárt⁷. A rontás kifejezés a latin *maleficium* leggyakrabban használt magyar megfelelője.

A *rontás* fogalma a *boszorkányság* fogalmának rendelődik alá, amely minden olyan tulajdonságra, cselekedetre és jelenségre vonatkozik, ami a boszorkányok személyével kapcsolatos lehetett a róluk szóló vallomások, a démonológiai traktátusok stb. szerint. A boszorkányság jelenségei közül viszont a rontás a leglényegesebb. Talán ezért van az, hogy a rontással foglalkozó kutatók sokszor a boszorkányság fogalmát használják a rontás fogalma helyett. E. Evans-Pritchard például a „witchcraft” és a „sorcery” kifejezéseket a rontás különböző módjaira használja (és ezeket az azandék különböző típusú boszorkányainak felelteti meg)⁸. Evans-Pritchard szerint a „witch” (boszorkány) belső ereje által ront; ez a rontás egy pszichikus jelenség. A „sorcerer” (varázsló) ezzel szemben valamilyen látható cse-

7 Vö. Thomas 1971. 518.

8 Vö. „witch” (boszorkány) és „sorcerer” (varázsló): Evans-Pritchard 1937.

lekedettel ront, például mágikus rítust végez rontó anyagokkal⁹. A boszorkány egy nála nagyobb hatalom eszköze, a varázslónak pedig éppen cselekvő jellege fontos¹⁰.

A boszorkányság kutatásában a legtöbb írás az Afrika-kutató angol szociálintropológusoktól származik. Az ő kutatási eredményeiket először Macfarlane használta fel történeti forrásanyag vizsgálatára. Macfarlane könyve után egy évvel jelent meg Keith Thomas munkája, amely a későbbi kutatások¹¹ számára legalább annyira fontos alapmunka volt.

Az angliai Essex tartomány boszorkányairól írott monográfiájában Macfarlane így összegzi a kortárs afrikai kultúrákban talált rontásmódokat: 1. a boszorkányok gyakran kannibálok, akik az élő emberek testét megeszik, vagy halottakat esznek meg (necrophagous); vagy úgy ölik meg az embereket, hogy megeszik a lelküket; 2. valamilyen tisztátalan cselekedetet művelnek, pl. valaki házába, ételébe vagy italába ürítenek vagy vizelnek titokban, vért hánynak vagy ürítenek a bejáratnál; 3. napközben a boszorkányok fenyegetően rámutatnak vagy rábámulnak valakire, megfenyegetik azzal, hogy „majd meg fogja látni”, és ez elegendő a boszorkányság vádjához abban az esetben, ha annak a személynek valami baja esik; a rossz, ártalmas szem a túlzásba vitt csodálkozás és bámulás által hat.

Az Essex-i boszorkányok Macfarlane szerint a fentiekén kívül más mód-szerekkel is ronthatnak: pl. 4. a kimondott szó használata: átkozódás és dicséret; 5. segítőállataikat elküldik, hogy megrontsák az áldozataikat¹².

Thomas Keith szintén a boszorkányság (witchcraft) fogalmát használva beszél a rontásról. Szerinte a boszorkányságban való hit azt jelenti, hogy a szerencsétlenségeket más emberek okkult eszközökkel véghezvitt bántalmazásainak tulajdonítjuk¹³.

Az angliai boszorkányokat általában az emberi test bántalmazásával (*physical injury*) vagy halál okozásával gyanúsították, de megölhetett vagy bántalmazhatott háziállatokat is, elvihette a tehén tejét, vagy megakadá-

⁹ Evans-Pritchard 1937. 21.

¹⁰ Macfarlane nagyon jó összefoglalást ír Evans-Pritchard és az utána következő kutatók fogalommeghatározó, boszorkányságot és varázslást (Evans-Pritchard nyomán) szétválasztó törekvéseikről, és arról is, hogy ez milyen kevésbé megvalósítható más társadalmak esetében: Macfarlane 1970. 310–312.

¹¹ Pl. Martin Ruth a 16. századi velencei boszorkányságot kutatta, más források mellett boszorkányperekből is; egyik vizsgált jelenség nála is a rontás, amelynek népi terminológiáját is megadja: Martin 1989. 192–213. Hasonló korból való németországi perekkel foglalkozik Lyndal Roper: Roper 1994.

¹² „Sent their familiars to harm their victims”: Macfarlane 1970. 213.

¹³ Vö. witchcraft: „some occult means of doing harm to other people in a way which was generally disapproved of”: Thomas 1971. 519.

lyozhatott olyan háztartási tevékenységeket, mint a vaj-, sajt- és sörkészítés. Az európai boszorkányokat az angliaiaknál jóval gyakrabban vádolták meg az időjárás befolyásolásával és az emberek közti nemi viszonyok megakadályozásával¹⁴.

Thomas az angliai boszorkányság esetében a rontásnak a következő módszereit különíti el: 1. Fizikai kontaktus alapján (az áldozat megérintése által vagy a szem láthatatlan, de hatásos emanációja által); 2. Átok vagy ráolvasás által; 3. Technikai segédeszközökkel, pl. az áldozat viasmásába tűket szurkálva, egy papírdarabra írott nevét elégetve, egy ruhadarabját elégetve¹⁵.

Ha Thomas felosztásának lényegét keressük, látható, hogy a boszorkány saját *testének nyilvánvaló és rejtett erőivel*, a kimondott szavak által és anyagokat, gondolatokat és tetteket egyesítő *mágikus technikákkal* árthat.

Magyar boszorkányságkutatók a rontásról

1983-tól létezik a Pócs Éva vezetésével működő munkacsoport, amelynek történész és néprajzos tagjai a magyarországi boszorkányperek feldolgozására vállalkoztak. A közös vizsgálat keretében elkészült a perszövegek előkódolása, majd számítógépes feldolgozásuk következett.

Dolgozatom szempontjából a munkacsoport kutatóinak elsősorban a rontással kapcsolatos tanulmányai, illetve az általuk kidolgozott kódolás kategóriái¹⁶ fontosak.

Pócs Éva a Sopron vármegyei boszorkányperekről írott tanulmányában a rontásetetek köré épülő rontáselbeszéléseket vizsgálta, és az egyes elbeszéléstípusok alapján boszorkánytípusokat különített el: a meg rövidített boszorkány, a tudós boszorkány, a természetfölötti boszorkány és az üldözött boszorkány típusait¹⁷.

A kora újkori magyar boszorkányperek forrásaiból megismerhető mediátori rendszerekről írott könyvében¹⁸ Pócs Éva a boszorkányról mint evilág és túlvilág közti mediátorról ír. A boszorkány hasonmásai alternatív

14 Thomas 1971. 519.

15 Uo.

16 Rontás, a rontás módok (nyomás, fizikai erőszak, mágikus bántalmazás, hurcolás), a rontás azonosítása, ember elleni rontás eredménye stb.

17 A boszorkánytípusokat az áldozat és a boszorkány közti konfliktus, vagy tabusértés miatti evilág és másvilág közti konfliktusok alapján különítette el. A legfontosabb konfliktusok: kérés megtagadása, tartozás meg nem adása, más bába, más gyógyító hívása, sikertelen vagy rontó gyógyítás, tej, vaj hasznának elvitele, impotencia okozása, anyatej elvitele, kisgyermek halála, betegségek okozása: Pócs 1995.

18 Pócs 1997.

világokban járnak, elsősorban a holtak világában és a boszorkányszombat színhelyein. A természetfeletti (C típusú) boszorkány rontása ennek a boszorkánytípusnak a jelenéseiben nyilvánul meg, de fizikai hasonmása folytán a boszorkány „emberi alakjának” tulajdonítják¹⁹. Ez a boszorkányrontás „a két világ közti kommunikációnak egy sajátos, a rontó boszorkány és kárvallottja – mint fiktív adó és valóságos vevő – között zajló válfaja. Az éjszakai boszorkány rontása a látomások, jelenések világában, az alternatív létben megy végbe, az átélt jelenésekről egyfajta konkretizált – elbeszélhető – élményként szerzünk tudomást. (...) A magyar perekben a boszorkány kártételeiről szóló tanúvallomások, illetve rontáselbeszélések mintegy egyharmada a C típusú boszorkány jelenéseire vonatkozik”²⁰.

Klanciczay Gábor a XVI–XVIII. századi magyarországi boszorkányperekről írott tanulmányában összefoglalja a közös kódolás szempontjait, és felvázolja az így birtokbavett adatok felhasználhatóságát²¹. A perek adatai két kódlapra kerültek; az első a vádlottak személyére, a vádra és a bírósági döntésre vonatkozik, a második a vádló és boszorkány közti konfliktusra, másrészt „a rontás és gyógyítás folyamatán belül morfológiailag megkülönböztethető egységek kódolására” terjed ki.²²

Egy későbbi tanulmányában Klanciczay Gábor összehasonlítja a csoda- (és büntetőcsoda-) elbeszélések struktúráját a kora újkori magyarországi boszorkányperek rontáselbeszéléseinek struktúrájával²³. Vizsgálatát a boszorkányperkutató munkacsoportban kidolgozott ideáltipikus rontáselbeszélés-struktúrára alapozza²⁴. A büntetőcsoda elbeszélése és a rontáselbeszélés „a mindennapi életben bekövetkezett balszerencsék magyarázatára és ellenszeréül szolgál”²⁵. Egyik fontos hasonlóság a két elbeszéléstípus között a kezdő konfliktus sűrű előfordulása és jelentősége. Ezt bizonyítják Pócs Éva Sopron vármegyei és Kristóf Ildikó debreceni illetve Bihar vármegyei boszorkányperek felhasználásával végzett morfológiai elemzése is²⁶.

19 Pócs 1997. 69. Vö. Pócs 1995. 31.

20 Pócs 1997. 70.

21 Klanciczay 1990. 284–285.

22 Uo.

23 Klanciczay 1999. Vö.: „A rontás ebben az összefüggésben nem egyéb, mint negatív csoda, Isten helyett az ördög segítségével s a mágia hasonló idő- és térbeli jellemzőivel, mint amit a csodák kapcsán már vizsgáltak”: Klanciczay 1990. 283.

24 Klanciczay 1999. 106.

25 Uo.

26 Im. 118.

Kristóf Ildikó a debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperekről írott könyvének több fejezetében is kitér a rontás és a betegségek problémájára²⁷. A fent említett rontáselbeszélés-kutatásokhoz járult hozzá azzal, hogy összeállította a debreceni illetve Bihar vármegyei rontáselbeszélések modelljét, így mutatta ki a konfliktusok már említett fontos szerepét²⁸.

A rontás a kolozsvári perekben

A rontást gyűjtőfogalomként használom a vallomásokban említett különböző jellegű és megnevezésű ártó cselekedetekre. A tanúvallomásokban a 'rontás' kifejezés egyáltalán nem fordul elő, a használt szavak közül jelentésben legközelebb a *vesztés* áll. Ha általánosságban beszélnek arról, hogy a boszorkány valakinek ártott, akkor a *vesztés*, *megvesztette*, *vesztegeti*, *cselekedte* szavakat használják. A boszorkány módszereinek és eszközeinek megnevezésére a következő fogalmakat használják: *megnyomta*, *hozzányúlt*, *megfogta*, *megfogdosta*, *megrázta*, *megkötötte*, *bekötözte*, *kötés*, *csinálmány*, *felszedte a lába nyomát*, *felverte a küszöb követ*, *felhintette*, *erővel adott ennie*, *innia* stb.

Egy áldozat esete köré több elbeszélés épül, amelyek kiegészítik egymást, vagy éppen ellentmondanak egymásnak. A rontáseteket²⁹ egyazon személy egy betegségével kapcsolatos összes elbeszélésből rekonstruáltam³⁰.

A tanúvallomásokban összesen 129 rontáset fordul elő, tehát 129 olyan esetről mesélnek a tanúk, amikor a boszorkány valamilyen rontást követett el ember, állat vagy termény ellen, avagy egy betegséget, kárt nem tudnak másként értelmezni, mint a boszorkány rontásával. Az összes rontásból 112 irányul ember ellen, és ezek közül 90 betegséget idéz elő. A többi esetben a boszorkány nem jár sikerrel, vagy más jellegű károsodást okoz az embernek³¹. A fennmaradó rontásokból 13 a tehén tejhaszna ellen, 3 a vaj megrontására irányul, a többi állat betegségét vagy halálát idézi elő, vagy szerelmi varázslás.

27 Kristóf 1998.

28 i m. 108.

29 A rontásetet fogalmát lényegében ugyanarra használom („an act of witchcraft”), mint Lerner nyomán Pócs Éva (Pócs 1995. 15.).

30 A vallomások alapján készítettem egy adatbázist. Ennek alapegysége a rontásetet. Az információkat az áldozat és a vádlott személye köré csoportosítottam, részletesen feltüntettem az áldozat adatait, a vádlott adatait, a rontás szempontjából fontos konfliktus, a rontás eszközeinek, módszereinek, helyének, idejének, a betegségnek és a gyógyításnak az adatait.

31 Pl. Erszéngyártó Gyárfás nem tudta, hogy mit beszél a „törvényben”, mert Zöld Ambrusné háromszor megkerülte, mikor még kint volt (Komáromy 1910. 69.).

A rontáseteket többféle szempont szerint vizsgálhatjuk. A legegyszerűbb megnézni, hogy a rontás *mikor és hol* történt. Ezekben a tanúvallomásokban egyaránt beszélnek „éjjeli vesztésről” és nappal bekövetkező rontásról, néha pontosabban is meghatározzák az időt: virradólag, délben tizenkét órakor, este nyolc órakor, estve későn, éjfélkor. A hatás rögtön, hamar üdön, másnapra, harmadnapon, három hét múlva jelentkezhet³². Az éjjeli és nappali rontások körülbelül fele-fele arányban oszlanak meg.

Egy másik vizsgálati szempont lehet a rontó és az áldozat személyének a rontás idejében való *térbeli viszonya*. A tanúk nézete szerint a rontás sokszor olyan esetben is a boszorkánynak tartott személy fizikai jelenlétével történt, amikor ezt mai felfogásunk szerint nem feltételezhetnénk (éjjeli megjelenés).

A kolozsvári perek rontásait aszerint osztottam fel, hogy a megrontott emberrel hogyan kerül kapcsolatba a boszorkány, egészen pontosan elsősorban arra figyeltem, hogy van-e *testi kontaktus* a boszorkány és áldozata között, vagy pedig nincs, és mégis neki tulajdonítják a rontást.

A boszorkány rontása a tanúk vallomása szerint történhet az áldozat testén vagy távol a testétől. Az áldozattól távol végezhet mágikus rontó rítusokat a boszorkány, amelyek szimbolikusan leképezik és előidézik a bajt. A tanúvallomásban csak olyan rontó rítusokat találunk, amelyeket véletlenül megláttak, de nem ismerik a címzettjét, illetve gyanús cselekedeteket, amelyeknek az értelmét nem ismerik, vagy az áldozat jelenlétében, az ő bevonásával (testének használatával) elvégzett gyógyító rítusokat, amelyekről azonban kiderül, hogy ártnak, tehát rontások. A testen véghezvitt rontás történhet nappali látogatáskor, gyógyításkor vagy a boszorkány éjjeli megjelenésekor. Az áldozat éjjel sokszor az ágyban fekszik, de lehet, hogy az udvaron van. A rontásnak vannak olyan alkalmi, amikor az áldozat kérésére kerülnek egymás közelébe (ilyen például a gyógyítás), és vannak olyan alkalmak, amikor a rontó személy keresi a közvetlenség lehetőségét, ezért meglátogatja az áldozatot. Több esetben megakadályozza a más gyógyító által ajánlott gyógymód végrehajtását, illetve megszakítja a más által elkezdett gyógyítást, pl. „lehányja róla a kötést”³³.

A közvetlen vagy közvetett testi kontaktusra illetve a kontaktus hiányára figyelve a rontásmódokat négy nagyobb csoportra oszthatjuk (a további részletezés a fent említett egyéb szempontok szerint történt):

32 Az idő meghatározására használt kifejezések a vallomások szövegéből származnak.

33 Komáromy 1910. 69.

1. A boszorkány közvetlenül érintkezik az áldozattal

1.1. A boszorkány hivatlanul jelenik meg

1.1.1. Éjjeli megjelenés:

– egyedül vagy társakkal

– más képében vagy saját képében

1.1.1.1. Fizikai erőszakot követ el

1.1.1.2. Megetet, megitat valamit az áldozattal³⁴

1.1.1.3. Ártalmas belső ereje hat az érintés által

1.1.1.4. Ártalmas tekintete hat

1.1.2. Nappali megjelenés (ártalmas belső ereje hat az érintés által³⁵)

1.1.2.1. Gyógyítani jön

1.1.2.2. Az áldozatot magányában meglepi

1.1.2.3. Látogat a lakásban, az egész család jelenlétében

1.2. A boszorkány hívottan jelenik meg, gyógyítani hívják

1.2.1. Fizikai művelet során belső rontó ereje hat

1.2.2. Rontó hatású anyagot használ

1.2.3. Rontó hatású az alkalmazott rítus

2. A boszorkány az áldozat teste által érintett felülettel érintkezik vagy a test által érintett anyagot használ fel

3. A boszorkány csinálmányt helyez el az áldozat környezetébe

4. A boszorkány és az áldozat távol vannak egymástól (szó, gondolat és tett)

4.1. Átok

4.2. Rontó rítus

A következő fejezetekben nem a fenti felosztás egyes alcsoportjait veszem sorba, hiszen egy ilyen kimerítő leírás túllépné a dolgozat tervezett kereteit. Kiválasztottam az általam legfontosabbnak ítélt rontásmódokat, így például a mágikus rítusokkal való rontást, az ártó gyógyításokat, az éjjeli megjelenéseket, és ezekről írok részletesen.

Csomók a kötélén

A rontás egyik lehetősége a *rontó rítusok* végzése. A rontó rítusok a fekete mágia körébe tartozó mágikus rítusok. A rontásról alkotott elképzelések közül talán az a legmegszokottabb, hogy a rontó személy

34 Fekete leves, bolondító cipó: Komáromy 1910. 49., 51.

35 Pl. „úgy esék rajta, hogy mellette forgolódik vala a gyermek”: i m. 54

valamilyen szimbolikus cselekedetet hajt végre az áldozat testén vagy annak használatával, esetleg távol tőle, de olyan tárgyak, anyagok felhasználásával, amelyek őt reprezentálják. Tulajdonképpen a rontásnak ezt a válfaját fedi Evans-Pritchard 'sorcery' (varázslás) fogalma is³⁶. Hubert és Mauss mágiaelméleti tanulmányának értelmében a rontás mágikus aktus³⁷, de ők a mágiát általában rítusokon alapulónak vélik³⁸.

Kevés rontó rítust említenek a tanúvallomásokban. A meglátott gyanús, de ismeretlen értelmű cselekedetokről a tanúk sokszor mondják, hogy nem tudják, mi végre csinálta azt a vádlott³⁹. Nem biztosak benne, hogy ez okozta a betegségüket, de lehetséges okként gondolnak rá. Legtöbbször Lakatosné és Szeles Miklósné perében fordulnak elő rontónak vélt cselekedetek, a tej elvitelével kapcsolatban. A tanúk néhány esetben a szóban forgó vádlott boszorkány mivoltának alátámasztására említenek mágikus praktikákat vagy gyanús cselekedeteket, csak azért, hogy személyiségének kétes voltát ecseteljék. Kristóf Ildikó is említi Thomas nyomán, hogy a boszorkányság vádja valószínűbb volt, ha olyan személy ellen irányult, akinek ismerték mágikus praxisát⁴⁰.

Szabó Kató az egyetlen vádlott, akinek a mágikus praktikái az elbeszélések szerint betegséget okoztak. Szabó Kató édesanyját boszorkánynak tartották, az egyik tanú szerint ezt ő is elismerte, sőt azt állította, hogy az anyja „addig még nem halhatott, hanem ő neki hagyta a boszorkányságot”⁴¹. A vallomások alapján ártalmas gyógyításait és a neki tulajdonított csinálmány esetét említem meg.

Szabó Pálné, Barbara nagyon beteg volt, és magához hívatta Szabó Katót. Szabó Kató azt mondta, hogy „kötés van rajta” és hogy a karjának „erejét vették el”. A beteget három gyógymódnak vetette alá: italt adott be neki, íjon bújtatta át és bekötötte madzagokkal. A vallomás alapján az ital egy gyökér kivonata vagy főzete lehetett, és hatása a kar állapotának romlásában nyil-

36 Evans-Pritchard 1937. 21. Vö. „a B típusú boszorkány esetében ennek egyik módja a „közönséges” fekete varázslás, vagyis ellenőrizhető fizikai cselekvés”: Pócs 1997. 70.

37 Mauss – Hubert 1996. 57–77.

38 I m. 57.

39 Pl. a Vargáné anyjáról vallja Csöb György: „Ezt láttam ez asszonyhoz, hogy a holdvilágon kijöve házából és az kapunál innét levő híd alá mene, onnét kijöve, esmég az ő ajtaján bemene, viszontag a híd alá mene, esmég kijöve. De nem tudom, mit járdogált úgy”: Komáromy 1910. 45.

40 Kristóf 1998. 143. Vö. „A witchcraft accusation was more plausible, for example, when levied against a person who already had a reputation for magical prowess as a white witch or cunning man. Most demonologists taught, that white witches could impose spells as well as lift them, and many cunning folk found themselves accused of maleficent witchcraft”: Thomas 1970. 677.

41 Komáromy 1910. 33.

vánult meg: „*mihelyt bevóm, mindjárt az karom megháborodék és most csak naponként elszárad az kezem.*”⁴² Az ital beadása lehet egy egyszerű mérgezés is, de a másik két gyógymód felfogható mágikus rítusként. Szabó Kató íjat vitt magával Szabó Pálnéhoz, és este nyolc óraker háromszor átbújtatta rajta. Ebben a gyógymódban – talán nem is szükséges részletezni – hogy mágikus az átbújtatás száma, annak tekinthető az időpont, és a használt eszköz is, hiszen csak szimbolikus értelme lehet. A másik furcsa gyógymód abból állt, hogy Szabó Kató szöszből madzagokat csinált, amelyeken „csomók valának”, ezekből kötött a karjára, a két lábára és a derekára, és meghagyta, hogy jól megőrizze őket, hogy el ne vesszenek. Bár az asszony azon éjszaka nem is aludt, hogy még jobban őrizhesse, a karjáról és a bal lábáról elveszett egy-egy madzag, amin a reggel hozzá bemenő Szabó Kató elmosolyodott, a többi is leoldotta, és azt mondta, hogy beveti őket a tűzbe⁴³. A madzagok és csomók általában a megkötés általi rontás eszközei⁴⁴. És miután maga Szabó Kató mondja, hogy kötés van rajta, és a karjának erejét vették el (amit pl. kötéssel lehet elvenni), nem csoda, ha a beteg gyanút fog, a gyógyítást rontásnak látja utólag, és mint vádat vallja meg a bírák előtt.

A csinálmány történetét az áldozat (Rázmán Pálné) elbeszéléséből ismerjük meg, aki a megtalált gyanús tárgye gyüttessel való érintkezésnek tulajdonítja betegségét.

Mikor a házat sepepte Rázmán Pálné, Angalit, a kemence alatt talált egy darab szép fehér sót, ami három madzaggal volt „átalkötözve”, és „a három mazzagocskán harmincz kötés és csomó vala”. A rontás gyanúja óvatos körültekintés után lépett fel benne, amikor már mindenkit megkérdezett, hogy nem vették-e el valamit. A sót megtalálása után a ládájába tette, de az eltűnt onnan. Ekkor nem tudott másra gyanakodni, mint Szabó Katóra, hiszen más nem járt a házában (előzőleg gyógyította őt).

A megtalált só és madzag-együttes csinálmány volta mellett Rázmán Pálné szemléletében nem csupán anyagai (só és szösz) és konstrukciója (átkötés, csomók, a csomók száma) szóltak, hanem az a tény is, hogy miután felvette a kemence alól, napról napra fogyatkozott az ereje. Állapotának romlását nagyon szemléletesen ecseteli a vallomásban: „*Mihelyt pedig fel vóm, kezde naponként kezem és lábam erejében megfogyatkozni és most immár annyira jutottam, hogy a mint kezemet és lábomat viradva találok*

42 Komáromy 1910. 31.

43 I. m. 32.

44 Vö. Pócs 1963.

*fekünni, nagy minden jajgatással és fájdalommal helyezhetem helyére az izeket, úgy kelhetnek nagy veszélylyel fel. Ilyen nyomorúságom van most is, de bizonynyal nem tudom mondani, hogy ő dolga.*⁴⁵

Bolondító kötés és bűdös fürdő

A pozitív és negatív mágia közti különbség nem alapvető koncepciójukban, hanem abban a célban van, amelyet szolgálnak. Kieckhefer szerint a fehér (segítő) és fekete (ártó) mágiát, valamint a gyógyító és védő mágiát a rontástól nehéz szétválasztani. Szempont kérdése csupán, hogy valami fehér vagy fekete, és közöttük „szürke” doméniumok is vannak. A gyógyítás és rontás céljait ugyanazok a módszerek szolgálják. Kieckhefer a rontást⁴⁶ úgy határozza meg, mint visszaélést a gyógyító és védő mágiával⁴⁷.

A gyógyítást elsősorban kimenetele folytán tekinthetik rontásnak. Így *minden sikertelen gyógyítás gyanú alá eshet*, aminek valószínűségét csak növeli az eleve rossz viszony, az előzetes fenyegetőzés, vagy az a tudat, hogy a gyógyítást nem tudták megfizetni. Emellett általában fontos a gyanú kitermelődésében a beteg állapotának gyógyítás alatti hirtelen romlása, egyes testrészek szinte szemmel látható gyorsasággal történő elváltozása⁴⁸.

A sikertelen gyógyítók megvádolása a boszorkányperekben nagyon gyakori⁴⁹ (a vizsgált perekben úgyszintén). A magyarországi boszorkányperek kiváló ismerője, Schram F. is felhívta a figyelmet arra, hogy a hazai boszorkányperek vádlottai között igen nagy számmal szerepelnek a népi gyógyászat képviselői⁵⁰, legutóbb pedig R. Várkonyi Ágnes mutatott rá, hogy „egyes perek háttérében orvoslók konkurrenciaharca figyelhető meg”. Ugyanő azt is feltételezte, hogy „a magyarországi boszorkányperek megszűnése a központosított közegészségügyi hálózat XVIII. századi kiépülésének és a korabeli orvosi-egészségügyi felvilágosító munka hatásának köszönhető”⁵¹.

45 Komáromy 1910. 30.

46 Kieckhefer a ‘sorcery’ kifejezést használja rontás értelemben.

47 Kieckhefer 1989. 80 –81. Lásd még Gentilcore 1992. 221.

48 Vö. Zöld Ambrusné gyógyítóasszony esetei: „kötözni kezdte, de mihelyt kenegetni kezdte ottan, eldagadozott az lába igen rútul és az gyermek erőssen kére, hogy el bútatnám előlle”: Komáromy 1910. 68.; „Vitéz Mihálynét gyógyítá ez Zöldné és keze miatt elfeketüllet a teste és meghala. Baka Györgytől hallotta, hogy délbe ez asszony fogta meg a lábát és ottan megveszett és mondta, hogy ő dolga”: Komáromy 1910. 69.

49 Vö. Kristóf 1998. 144.

50 Vö. Thomas 1970. 677. és Kristóf 1990. 451.

51 Kristóf 1998. 143.; Schram 1982. III. 69–76.; R. Várkonyi 1990.

A gyógyítóból könnyen lesz valaki szemében boszorkány. Szerepénél fogva kontrollt gyakorol a páciens teste fölött⁵². Tudását nem ismerik, legfeljebb bízhatnak benne (addigi tapasztalataik vagy jó híre alapján). De gyanakodhatnak is, és akkor figyelik a hatását a műveleteinek. Ha valami gyanús, utánanéznek, mint például Baráth Istvánné, aki elküldi Szabó Katóhoz a szolgálólányokat, nézzék meg, mitől olyan bűdös a fürdővíz: „*menjete el, édes leányim, lássátok meg, mibe főzi az feredőt, mert el nem szenvedhetem, mely igen bűdös*”.⁵³ A lányok elmennek, Szabó Kató nincs otthon, és meglepetésükre az ajtó nyitva, pedig máskor sohasem hagyta, hogy meglássák, hogyan főzi a fürdővizet. A per idejében már férjnél levő egykori szolgálólány mondja vallomásában: „*tehát az üstben nagy sok csont vala, azt főzi; de én nem tudom, micsoda csontok valának*”⁵⁴. Gyanú esetén a betegek megszakíthatják a kezelést, ha nem hat, annál is inkább, hogy pénzbe kerül. A ‘szegődséget’ megfizetik, de a gyógyítót nem engedik többet közelükbe⁵⁵.

A *bűdösség* sajátos szimbolikus megfogalmazása a vallomásokban annak, hogy valaki vagy valami *gyanús*. Előfordul, hogy maga a boszorkány bűdös. Herceg Gáspárné Klára asszony vallja: „*éjjel az leánkámmal otthon mint szegény özvegy asszony lefekvém és egykor ezen Sós Jánosné képében reám jöve, a hajamat megfogá és egy feles gerezna vala rajta, szertelen igen bűdös vala*”⁵⁶. Ugyanez a Sós Jánosné, amikor éjjelkor a leánya megmutatja Kerekes Istvánnak és feleségének, meztelen fekszik, „*semmi lelket*” nem éreznek benne, „*de mindenütt be vala kenve és keverve emberganéval*” úgy, hogy nem nyúlhattak sehol hozzá⁵⁷. Az előzőleg már említett esetben a fürdővíz volt szenvedhetetlenül bűdös, és látták, hogy csontokkal főzi azt Szabó Kató. Ugyancsak Szabó Kató esetében fordul elő, hogy a betegre tett kötés bűdös. Békési Jánosné, Barbarát köti be betegségében, ő meséli vallomásában: „*Mikor fájdalmát és bűdösségét a*

52 A boszorkány fogalma nagyobb hatalmat feltételez, mint a gyógyítóé, és még kevésbé ellenőrizhető. Megjelenhet éjjel és megronthat távolról is. A vallomások szerint a boszorkány hatalommal rendelkezik az emberek egészsége, kapcsolatai, állatai és állati termékei (tej, vaj) fölött. Ezen kívül a gyógyítás fejében rendelkezhet pénzüikkel, a mindennapi életben pedig bármit kérhet, hiszen ha valaki olyan bátor, hogy nem ad, még megbánhatja. Vö. pl. Kőmives Mihályné szolgálójának esete: Komáromy 1910. 52.

53 Komáromy 1910. 33.

54 Uo.

55 Gruz Péter és Csiszár János vallomásai: Uo. 52 és 53.

56 Uo. 36. Arról, hogy valaki képében mennek rá éjjel az áldozatra, több adat is van, de a vallomások alapján nem lehet megérteni, hogy erre milyen magyarázatuk van, mit értenek alatta.

57 Uo. 39.

kötésnek nem szenvedhettem volna, megszidogatám; senki pedig ott nem volt a szidogatáskor, hanem a néném, kit hiszek, hogy meg nem mondotta neki. Reggel hozzám jöve ez Szabó Kató és panaszkodni kezdék énnekem, mondván, miért szidogattál meg asszonyom⁵⁸.

Hersel Mártonné megvesztésének a tanúk különböző magyarázatait adják: Szabó Kató felverte a küszöb követ, felhinté a helyet sóval és hamuval, majd ezen Herselnét háromszor keresztülhágatta⁵⁹. Bokor Gáspárné, Anna asszony, aki másfél évig lakott együtt Herselnével, ezt vallja Szabó Kató ellen: „A mézsárszékről pedig epét hozott vala és valami fűvet egy szatyorba, abból orvosságot csinálván, beköte asszonyomnak a hasát vele. Mely kötés után igen megbetegüle és bolondula, az előtt pedig nem vala bolond, ugyanannyira, hogy elfutott az háztul és szerelmetesb szállása nem volt, mint Szabó Katónál; sokat is adott neki. Abba történék halála⁶⁰. Egy előző vallomásból azt tudjuk meg, hogy miután Szabó Kató megvesztette, „az urára sem tekinthetett Hersel Mártonra”, és „nem maradhatott házában, hanem Szabó Katóhoz futott és a még Szabó Katónál volt, a nyavalyája megszűnt tőle; mihelyt onnat házától eljött, esmég a vesztés reája ütött. Ezeket szememmel láttam⁶¹.

A gyógyítás ebben az esetben is átértelmeződik rontássá, mert hatása nemcsak negatív, de a közösség szempontjából elfogadhatatlan is: egyrészt a férjét nem tűri meg a házban, másrészt túl sokat fizet Szabó Katónak és túl sokat jár hozzá. A függőség révén, amit gyógyítói személyével kapcsolatban alakít ki Hersel Mártonnéban Szabó Kató, az is feltételezhető, hogy egy állandó keresetet akart magának biztosítani a fizetőképes beteg által.

Ugyancsak Szabó Katóval kapcsolatban vallja Méray Eötvös Tamásné, hogy amikor az anyját egyszer megkente, „a kenés után nem érze könnyebbéget, hanem inkább gyomrának és testének dagadását; mely betegségbe két esztendeig feküdt; és az anyjának lelki gondolat szerint nem volt egyéb gyanúsága, hanem azt mondta, hogy ez Szabó Kató cselekedett valami ártalmast nekie⁶². Csiszár János vallja, hogy egy éjjel megdagadt a

58 Uo. 32. A vallomás második részét azért idéztem, mert egy fontos boszorkányvonal jelenik meg benne. Itt ugyancsak arról van szó, hogy Szabó Kató valakitől visszahallotta a „szidogatást”, de több alkalommal állítják más tanúk, hogy a boszorkánynak tartott személy távolról meghallja azt is, amit suttogva mondanak, mert „hangos a file”, lásd pl. Méray Eötvös Tamásné vallomásában (Komáromy 1910. 32–33.) vagy a Vargáné anyjának perében (Komáromy 1910. 49.).

59 Uo. 28.

60 Uo. 33.

61 Uo. 32.

62 Uo.

feleségének a szeme, és a Vargáné anyja kötötte be, „*de az egyszer kötés alatt nagy lyukak voltak és az után nem hagyta kötni, sőt bestye asszonynak szidta és elűzte*”⁶³. Gruz Péter vallja, hogy a Vargáné anyja valamivel megkente, de éjfélig erősen felhólyagzott az oldala⁶⁴. Eperjesi Gergely vallja, hogy szintén a Vargáné anyja a kezét gyógyította, de az „inkább megvesze”. A pénzt, amiben megegyeztek, elvette tőle, és csak amikor újra szegődött vele, akkor gyógyította meg⁶⁵.

A tanúvallomásokból lehetne még említeni olyan eseteket, amikor a gyógyítást utólag rontásként értelmezi a beteg vagy a beteg családja, de talán az eddig felsorolt példák is meggyőzően szemléltetik, hogy a gyógyítást és a rontást módszereik alapján nem könnyű egymástól elhatárolni, és végsősoron a *bizalomnak*, a kapcsolat minőségének⁶⁶ és a gyógyulásnak van döntő szerepe annak eldöntésében, hogy a gyógyító mit cselekedett betegével.

Az éjjeljárók

Szabó Katót, Sós Jánosnét, a Vargáné anyját, Lakatosnét, Zöld Ambrusnét és Szeles Miklósnét egyaránt azzal vádolták, hogy boszorkány, és ezt néhányan szemükbe is mondták. Azzal is gyanúsították egyiküket-másikat, hogy „tudományos” volna. A vád által egy kategóriába sűrített boszorkány a jelenségek szintjén sokkal színesebb. A vallomásokban elbeszélte élményekből nem csak a mágikus rítusokkal, csinálmánnyal rontó boszorkány képzelet kerül elénk, hanem az „éjjeljáró” *boszorkány* is. Az éjjeljárók szintén nem egyformák: hol láthatók, hol meg nem; hol saját képükben jelennek meg, hol valaki máséban avagy állat képében; hol egyedül, hol hárman, hol csapatostul.

Az éjjeljáró asszonyok alakja már a korábbi kolozsvári boszorkányperekben is feltűnik⁶⁷, az itt vizsgált perekben azonban gyakrabban fordul elő. Klaniczay Gábor szerint ezek az éjszakai megjelenésről, nyomásról szóló elbeszélések a később kifejlődő boszorkányszombat-történetek mitológiai magját képezik⁶⁸.

63 Komáromy 1910. 53.

64 Uo. 52.

65 Uo. 54.

66 Vö. Gentilcore 1992. 142.

67 Vö. „noctuae mulieres”: Komáromy 1910. 27.

68 Klaniczay 1990. 287. Ugyanitt: „A legrégebbi részletesen dokumentált magyar perben (Kolozsvár, 1565) már találunk egy boszorkányszombat jellegű elbeszélést, amelyet állítólag a vádlott Botzi Klára javasasszony mesélt, s amelyet a tanúk tovább mondanak a bírának. Ebben a történetben a vádlott elmondja, hogy istállójában éjszaka harminckét boszorkány (lemures) jelent meg, hogy kicserélje az abrakot a saját ürülékére.”

A dolgozat itt következő részében két fontos éjjeli jelenséggel foglalkozom: a *révüléssel*⁶⁹ és az *éjjeli bántalmazással*.

A vallomások alapján két vádlottról feltételezhetjük, hogy *révültek*⁷⁰: Sós Jánosnéról és a Vargáné anyjáról. A róluk szóló tanúvallomások olyan emberektől származnak, akik egy házban laktak a vádlottakkal. Révülési technikájukról a vallomásokból nem sokat tudhatunk meg, mégis az elbeszélések alapján legalábbis az egyikről feltételezhetjük, hogy nem spontán, hanem előidézett⁷¹ volt a révülése.

Sós Jánosnéról Kerekes István és felesége, Erzsébet vallottak: *„Egy házban laktunk vala ez Sós Jánosnéval; egykor az leánya, az szemét bíróné éjjélkort hozzám jöve, ki hívá és hát: az anyja a fogoly asszony meztelen fekszik és semmi lelket nem érzünk benne, de mindenütt be vala kenve és keverve emberganéval és sohol nem nyulhatunk vala hozzá. Azon éjjel nem érzettek lelket benne, hanem hát másnap nyolcz órákkort felkölt és igen nyeg vala”*⁷².

Ebben az elbeszélésben több fontos információra is lelhetünk: elsősorban fontos, hogy *éjjélkor* történik. Nem volna annyira feltűnő, hogy *meztelen fekszik*, hiszen ebben a korban még szokás volt meztelenül aludni. Fontosabb viszont, hogy *„be van keverve emberganéval”*, legalábbis ezt mondják róla. Emellett nagyon fontos, hogy úgy tartják, *nem volt lélek benne*: tehát kiszállt egy időre. Viszont másnap reggelre már vissza kellett térni belé a léleknek, mert felkelt. Újabb fontos dolog, hogy másnap reggel nagyon *nyegett*, tehát szenvedett – ami az éjjeli (lélekben való) küzdés, verekedés képzetére utalhat⁷³. Sós Jánosné teste a tanú szerint be volt kenve

69 Anélkül, hogy részletesebben kitérnék a transz problémájára – hiszen nem ez a dolgozat témája – jelezni szeretnék két fontos adatot.

70 „Az ellesz, révül, rejtezik terminussal általában tetszhalottszerű állapotot, tehát a transz külső szemlélő általi észlelését jelölik, de összekapcsolják a látással”: Pócs 1998. 33. Vö. Diószegi 1981. 347. A transzról magyarul lásd pl. Grynaeus 1998. 213–236.; Pócs 1998. 15–55.; Voigt 1998. 9–14.

71 Pócs 1997. 179.

72 Komáromy 1910. 39.

73 Vö. a sámán, táltos küzdelmeinek képzetével. A lélekben való viaskodásról a boszorkányperekben („megesznek engemet a kurvák”): Pócs 1997. 180. A kolozsvári perekben van egy eset, amikor úgy tűnik, hogy az egyik gyógyító a konkurensével harcol. Zöld Ambrusné kenegette és kötözte Kádas Miklósné gyermekét, akinek a lábán egy kis ‘fakadék’ volt. A kenegetéstől a gyermek lába ‘eldagadozott’, ezért a gyermeket elrejtették előle, és a Vargáné anyját hívták gyógyítani. Vargáné a tanú szerint egyszer ezt mondta: „Bizony sokat kell értetek túrnöm. (...) hiszen ládd, mint vagyok; és hát erőssen veritezett és csepeg az veríték alá az orrán”: Komáromy 1910. 68. Egy másik esetben a boszorkány leányát „szik a kurvák”: „Im ez elmúlt hajtáskor (sic) mellém üle a Vargáné anyja; kérdém tőle, miért volna oly beteges színű és ugyan beteges is az Vargáné leánya; és ezt felelé reá, hogy azért verik az én leányomat a kurvák, hogy én meggyógyítom azt, a kit a kurvák megvesztének”: Komáromy 1910. 45.

emberi ürülékkel, ezért vettem fel annak lehetőségét, hogy révülése előidézett lehetett. Talán erőltetett lenne azt állítani, hogy *kenőcs* használatáról van szó a transz előidézése érdekében, de mindenképpen fontos számbavenni ezt az egyetlen adatot, ami szerint a boszorkány *egész teste be van kenve*, mégpedig egy tisztátalannak számító anyaggal. Az „emberganéj” további értelmet nyer, ha figyelembe vesszük, hogy éjjeli megjelenésekor Sós Jánosnét büdösnek mondják⁷⁴. Ez az asszony *bába* volt, és majd még visszatérek arra, hogy feltételezésem szerint révülési képességével is összefüggenek a rontási módjai.

A Vargáné anyjáról a Varga György felesége (Fazakas István leánya) vallja: *„Ezt is bizonytal tudom, hogy ő nem hált az szobába, hanem a ház héjára ment, maga nehéz ember volt, és ott hált. Sok felé hitták orvoslani betegekhöz és néha felhágtnak az ház héjára éjjel is, de soha fel nem költ-hették, úgy nem taszigálhatták, hogy érzékenységet leljenek benne. Hanem alájöttek és azt mondták: hogy ám ott vagyon a teste, de csak olyan, mint a mi test, semmi lelket nem érzünk benne. Sőt egy leánytól ezt némelyek bizonyosan hallották, hogy azt mondja volt: egy dongó bogár jöve be – ugymond – egy lyukon és az mene az szájába és mindjára kezd szöllani, hogy nem megyek én most; de a leány ide fel való volt, valamelyik szolgálója volt. Többször is mikor érte jöttek osztán és ugyan azon leány is, hogy eljött, az Vargáné eligazította azt mondván: menj el, csak majd felszerken”⁷⁵.*

Az elbeszélésből kiderül, hogy egy gyógyító asszonyról van szó, akit még éjszaka is felkerestek segítségért. Így ismerték meg azt a szokását, hogy a padlásra jár fel aludni, pedig „nehéz ember” volt (tehát kövér), és tapasztalták, hogy nem lehet felköltetni, mert *csak a teste van ott*, lelket nem éreznek benne. Az elbeszélő szerint az asszony csak akkor tud megszólalni, amikor a *dongó bogár* berepül a szájába, amiből arra következtethetünk, hogy felfogásuk szerint a lelke száll belé *dongó bogár* formájában. Abból ítélve, hogy mintegy visszahívja lelkét, amíg közli, hogy most nem mehet, arra gondolhatunk, hogy a transza irányítható volt, ami szintén a sámán transzára emlékeztetne. Mindezeket csak mint lehetséges hasonlóságokat említem meg. Annak bizonyítására, hogy irányított transzról illetve a sámánéhoz hasonló lélekutazásról volna szó, ez az adat természetesen nem nyújt lehetőséget.

A gyermekágyas anya, a csecsemő és az apa bántalmazása sokszor a *bábák* személyéhez kötődik. Az *éjszakai rontások* többsége a vallomások

74 Komáromy 1910. 36.

75 Uo. 49.

szerint úgy történik, hogy az áldozat szobájában megjelenik a boszorkány vagy valami nem látható (de sokszor többen is), és bántalmazza az ott fekvő nőt, férfit, gyermeket. Az anyát legtöbbször *megnyomja*⁷⁶ vagy *kiszívja a tejét*⁷⁷, de a szülés után fellépő és hosszú ideig elhúzódó „*gyermekágyas*” *betegségért* is a bábát⁷⁸ okolják. Róma Jánosné, Erzsébetnek „gyermekágyban fektében a lábát hátravonták volt és nem járhatott”⁷⁹. A Varga András felesége, Sónia a fizetéssel elégedetlen Sós Jánosnéra, bábaasszonyára gyanakszik, amikor minden éjjel reá megy „a gonosz”, hol anyja, hol apja képében⁸⁰, és amikor gyanúját mások előtt szóvá teszi, rázkódik erősen az addig béna keze⁸¹. Sokszor az újszülött gyermeket bántalmazzák⁸² már születése éjszakáján, *kitekerik végtagjait, megrázzák*. Csiszár János felesége, Katalin nem hívta „gyermekágyának idején” Sós Jánosnét, aki emiatt bosszút állt, legalábbis azt gondolták fenyegetése miatt: „*Ugyanis megbánám, mert az gyermekem, a kit szop vala, osztán hogy a világra lőn – mind orrán torkán jó vala ki és meghala*”⁸³.

Egy gyermekágyas anyáról és újszülött gyermekéről szóló történet a gyakran macska képében megjelenő Zöld Ambrusnéhoz kötődik: „*Mikor ezen gyermekünket adta volna az Isten, éjjel éjfélkorban nagy sok macska jöve be házamba és semmit nem aluszom vala, és renddel mind az asztal mellékét beülék; az középső jajdula elébb meg és az után rettenetesen kezdenek ordítani. Elijedék és nem is szólhaték. Egyik mellém jöve és az gyermeket felvötte és igen megrázá, az másiknak hajtá és az esmég alám veté; az gyermeket rettenetesen kezdé az betegség lelni. (...) Mikor pedig a gyermeket el vöttek volna mellöllem, a macska képiben, hozzá ülék és úgy megnyomának aztán, hogy a gyermeket sem hagyom vala, hogy ingyen sem tudom, mint voltam. Az kezem és fejem ottan megdagada, én magamnak is nagy sok lyuk volt kezemen*”⁸⁴.

A történetet az anya meséli Zöld Ambrusné elleni vallomásában.

76 Pl. Komáromy 1910. 37.

77 Vö. „Egykor gyermek-ágyamba lévén, megnyomnak vala, de ez Sós Jánosné bánt velem és erre gyanakodtam. Egykor ugyan ébren valék, hogy egy fias disznó képében jövének reám és a malaczkokkal szoptaták tejemet ki és huszonnyolc hétig fekvém bele...”: Komáromy 1910. 37.

78 Akkor is a bábától eredeztetik a bajt, ha nem a saját képében jelenik meg.

79 Komáromy 1910. 46.

80 Uo. 37.

81 Uo. A beteg testrészt reakciója a rontó említésére gyakran említett rontó-azonosító lehetőség. Lásd erről még „A rontás azonosítása” című részét a dolgozatnak.

82 A gyermekek durva kínzása a balkáni démonvilágra emlékeztető jelenség: Pócs 1997. 75.

83 Komáromy 1910. 40.

84 Uo. 68–69.

A házukban nagy *macskák* jelennek meg, az asztalt körbeülik és ‘ordítani’ kezdenek. A gyereket egyikük *felveszi* az anya mellől, *rázza*, majd egymásnak *dobálják*, és újra az anya alá dobják. Az anyát megnyomják, amikor a gyermek mellé ül, hogy vigyázzon rá; a *nyomás* következtében a *keze és a feje megdagadt*, a kezére sok *lyuk* lett, és *nem tudott szólni*.

Ehhez az esethez nagyon hasonlít egy másik, ami a Vargáné anyjával kapcsolatos. Nem gyermekágyas anyáról van szó, a gyerek már hároméves, de az éjjel láthatatlanul megjelenő ‘kurva’ a gyereket szintén rázza, az anya mellét veri, az anya ettől szintén nem tud szólni, majd amikor a gyereket az apának adja oda, és kimenekül az udvarra támadója elől, az apa sem tud szólni: „*Egykor csakhamar éjjel sírni kezde egy háromesztendős gyermekem. Felugram éjjel hozzá és ölembe vőm és ölembe is rettenetesen sírt. Ugyan éreztem, hogy rázták az ölembe, de nem láthattam senkit, – mert nem is láthatják affélét. Végre mondek: bizony uram az Vargáné dolga ez, az esze kurva az fogja cselekedni, vesztegetni a gyermeket. Rettenetes szidtam, a gyermek az ölembe annál rettenetesben sírt, sikoltott. Végre az torkomat és mellyemet kezdék verni, hogy szidtam. Hogy ugyan nemigen szólhattam osztán, kötém be a gyermeket és uram mellé adám; kimenék az udvarra én magam. Esmég sírni kezde a gyermek, befutamám, hát az uram egyet sem szólhat, a gyermek rettenetesen sír. Végre szólhata és hát ugyan elveritezet és ő maga is kiáltani kezde, hogy ő magát is mind megölnék az kurvák⁸⁵, mind gyermekestől. Az gyermeknek felén mene az szája és nagy sebek lesznek szegényen⁸⁶.*”

Az anya a Vargáné anyjára gyanakszik, mert elutasítja, amikor panaszolni jön, hogy megnyílt a ládazár, amit a tanú férje javított meg („szóljon az urammal”). Azért is gyanakszik, mert a beteg gyermeket a Vargáné anyja nem kötötte be, hiába könyörgött neki az anya sírva⁸⁷.

Az elbeszélésből kiemelnek néhány fontos jelenséget: a család felnőtt tagjai nem csupán *ébren* vannak és *beszélnek*, de *fenn járnak*, az asszony ki is *szalad* az udvarra, ami egyaránt amellet szól, hogy a tanú nézete szerint éber élményről, valóságos eseményről van szó annak ellenére, hogy nem látja a jelenlevő boszorkányt. Amikor *szidni kezdi* a feltételezett bűnöst, a torkát és mellét *verni kezdik*; és a gyermek még jobban sír, tehát fokozódik a bántalmazás. A férjet, akit az az idő alatt, amíg ő vigyáz a gyermekre, hasonlóképpen megkínozza a boszorkány, és ő ettől erőteljesen *izzad*.

85 A ‘kurvák’ kifejezést a boszorkány színönimájaként használják más vallomásokban is.

86 Komáromy 1910. 48.

87 Sőt azt mondta, hogy „ha az gyermek bőrit arannyal tölteném, mégis be nem kötné egyszer is”: Komáromy 1910. 48.

Legvégül: bár többes számban beszél a tanú a jelenlevőkről, csak egy konkrét személyt nevez meg, mint tettetést, és ez a személy olyan valaki, akivel *konfliktusuk* volt.

Egyetlen más vallomásban sem találtam az itt találhatóhoz hasonló kijelentést: „*de nem láthattam senkit, – mert nem is láthatják affélét*”. Többször mondták viszont, hogy nem látták, csak más módon érzékelték valaki jelenlétét. Az itt megjelenő *láthatatlanság* képzelete abból a szempontból érdekes, hogy a Vargáné anyjáról van szó, aki ott szokott „*semmi*” lélek nélkül *aludni* a padláson, és akinek a szájába dongó bogár szállott be⁸⁸.

Az előző esethez hasonlóan itt is *lyukak* keletkeznek – ezúttal nem az anya kezén, hanem *a gyermek fejének egyik csontjában*: „*A gyermek osztán meghala és szinte halálakor egy csont néz vala ki a gyermek fejéből, ki vöm és olyan vala mintha által furták volna és hangya járta volna által*”⁸⁹. Ebben az esetben nem világos, hogy hogyan ‘néz ki’ a csont a gyermek fejéből, egy másik esetben azonban azt vallja az anya, hogy a gyermeknek a csontjait éjjel a házukban járó Szelesné vette ki két társával. A történetet Szakál Györgyné, Erzsébet vallomásából ismerhetjük meg:

„*Bejőve házamba éjjel ez Szeles Miklósné, ez szememmel látám, hárman valának; az urammal reá néztünk, négyszer is jöve be, szememmel reá néztünk. Egyszer az Szamosban ázott kenderemet övének fogta vala és mikor neki nem engedtem volna, megfenyegetett vala, hogy megbánnám. Az után hamarsággal jöve oda be, én magammal úgy cselekedének, hogy sem szólhattam, emelkedhettem és négy heti gyermekemet megfogák és az asztalra tövék; váltig akarok vala szólni és én magam is emelkedni, de nem lehete. De hogy elmenének, felkelék és az asztalon találok az gyermeket, hát a forgó csontját kivötték a lábából és a vállát is kivötték és egy hétig tarthatám, mind elfeketüle és meghala*”⁹⁰.

Ebben az elbeszélésben az előző kettőhöz hasonlóan arról van szó, hogy az anya *nem szólhat, nem mozdulhat* annak következtében, amit ‘cselekedtek’ vele. Az anya vagy az apa tehetetlenné tevésének az a célja, hogy a gyermekkel szabadon tudjanak bánni, de a gyerek beteggé tétele (és későbbi halála) által a szülőnek akarnak veszteséget és fájdalmat okozni, így állva bosszút valamiért. A csont kivétele⁹¹ olyan archaikus motívum, amivel Klanciczay Gábor megfigyelése szerint a tortúravallomásokban és a

88 Komáromy 1910. 49.

89 Uo. 48.

90 Uo. 64.

91 Csonttal, csont kivételével, kicserélésével, főzésével stb. kapcsolatban lásd: Ginzburg 1996. 231–299.

démonológiai traktátusokban nem találkozhatunk, csak a tanúvallomásokban, amelyek hívebben tükrözik a nép hiedelemvilágát⁹².

A bábaasszony nem csak az anyát nyomhatja meg, hanem a szülésnél segédkező másik asszonyt is, legalábbis Szécsi Istvánné azt vallotta, hogy vele ez történt. Amikor volt szolgálójának, Egeresi Mártonnénak eljött a szülési ideje, odament hozzá segíteni. A bába Sós Jánosné volt, de ő is ottmaradt, amíg meglett a gyermek. A következményről így számol be Szécsi Istvánné: *„Ugyanakkor éjjel, az mint nekem tetszik vala, mintha megnyomtak volna és kezdék erőssen nyegegni, Uram azomban meghallja és az paplant rajtam összetakarította és erőssen megveré. Másnap menék ugyan azon beteg asszonyhoz reggel, az bába nem jöve el, másnap reggel sem jöve. Mikoron estve felé odajött volna, ülök vala az beteg asszony előtt, eljöve nagy nyegve. Ugy kérdém, hogy mi lette s mondá, hogy az hideg lette erőssen, az forróságomban leestem volt az ágyról és összetörödtem; im látod minémű a karom, s látám, hogy el dagadozott vala, a mint eszembe jut a fél orczája is. Így volt elsőbben gyanúságom hozzá”⁹³.*

A vallomás hosszú és több megnyomás történetének a füzére. A nyomást kétszer is „nehézség”-nek nevezi a tanú⁹⁴. Az elbeszélés idézett része tartalmaz egy *rontó-azonosító módot*, az ‘összetakarított’ paplan megverését, amelyben mintegy becsomagolják és megverik a boszorkányt. A „sóra és vasra hívás” azonosító módszerét is alkalmazza egy későbbi alkalommal, sőt többször meg is üzeni Sós nénének, hogy „szokjon el” róla.

Az eddig vizsgált történetekből azt láthatjuk, hogy a *bábaasszony foglalkozásbeli vagy más érdekei megsértésekor a gyermeket, a szülőket vagy a riválist bántalmazza*. Éjszakai megjelenési formája lehet állatalak, de láthatatlanul is megjelenhet és bántalmazhat.

Az éjjeljárók kéznymoi

A vallomásokat vizsgálva azt tapasztaltam, hogy a boszorkány éjjeli megjelenéseit a tanúk *valóságként* élik meg⁹⁵. A tanúk mindig fontosnak tartották elmondani, hogy *nem aludtak*, amikor ez történt, és hogy nyitott szemmel fekvé az ágyban látták, amint bejött a boszorkány. Az a tény, hogy

92 Klaniczay 1998. 291.

93 Komáromy 1910. 42–43.

94 „Annak utánna egynehányszor esett rajtam ezféle nehézség”: Komáromy 1910. 43.

95 Vö. „A folklórszövegekben a látás mint „valóság” sokszor állítódik szembe az érzékszalóással: a túlvilágélményt határozottan „valóság”-ként kategorizálják, és ezek az esetek ténylegesen a természetfeletti kommunikáció megvalósulását bizonyítják”: Pócs 1998. 33.

ébernek tartják magukat⁹⁶ a boszorkány otlétének ideje alatt, mindenképpen nagyobb súlyt ad az élményüknek, mintha azt gondolnák, hogy álmom illetve látomás volt, és persze annak is elmaradhatatlan feltétele, hogy a boszorkányt vádolni lehessen. A tanúk rengeteg esetben kívánják bizonyítani a vádlott bűnösségét éjszakai megjelenések és bántalmazások elbeszélésével. Ezeket a vádakot a bírák komolyan vették, tanúk sorozatát (Szabó Kató esetében pl. ötvenöt tanút) hallgatták ki, és halálos ítéleteket hoztak. Az ítéletek szövege azt tanúsítja, hogy a tanúk és a bírák felfogása között csupán árnyalatnyi különbségek voltak: az ítéletben egy erőteljesebb keresztényi diskurzus tapasztalható, és az ördög fogalma is előfordul.

Norman Cohn könyvének az éjszakai boszorkányról szóló fejezetében arról ír, hogy a középkor végéig a művelt emberek tisztában voltak vele, hogy a boszorkányok éjszakai útjai a képzeletben zajlanak. „De a XVI. s méginkább a XVII. században már nem ez volt a helyzet. És ez tette lehetővé a nagy boszorkányüldözést: a boszorkányok üldözése csak ott és akkor válhatott tömegessé, ahol és amikor maguk a hatóságok is valóságként fogadták el az éjszakai utakat. Ilyen utazások nélkül ugyanis nincs boszorkányszombat.”⁹⁷

Az éjjeli bántalmazások valóságosságát azért is fontos kiemelni, mert az elbeszélések szerint a boszorkány *fizikailag bántalmazza* áldozatát. Az

96 Előfordul, hogy a tanú azt állítja, hogy megfordult az ágyban, beszélt házastársával, gyermekével, felkelt, felvette gyermekét, egy esetben kiment az udvarra.

97 Cohn 1994. 249. Lásd még: Cohn 1994. 281. Cohn a boszorkányüldözést megelőző korszakkal foglalkozik, és azt látja, hogy a XVI. századra szemléletváltozás történik. Feltételezhető, hogy a boszorkányperek megszűnéséhez hasonlóképpen szemléletváltozás vezetett. Jelen dolgozatban ezzel a kérdéssel részletesen nem foglalkozhatok, de felsorolnék néhány jelzésértékű megfigyelést, amelyekre a dolgozat készítése közben bukkantam. Klaniczay Gábor szerint a boszorkány fizikai közelségét hangsúlyozó korai elbeszélések helyét később átveszik a rémlátomásszerű rontás-elbeszélések: Vö. Klaniczay 1999. 119–120. Sárdi Margit erdélyi emlékirók munkáit kutatva azt látta, hogy az álmokhoz való viszonyulás szintén változott, így például a hagymázos álmat a XVII. században még valóságként fogadták el, de a XVIII. században már a racionális kételkedés jellemző vele szemben: Sárdi 1998. 481. Klaniczay Gábor *Boszorkányok, vámpírok és felvilágosítók* című tanulmányában arról ír, hogy hogyan foglalja el a XVIII. századi emberek fantáziavilágában a boszorkányok helyét a vámpír képzete, amely jobban megfelelt evidenciáiagnyűknek; ugyanebben a korban megjelenik a védőügyvédek beszédeiben a boszorkányvádakkal szembeni kétely (1990. 313–319). Kiss András egy nemrég megjelent írásában a védelem szemléletváltozását vizsgálja a XVIII. századi aranyosszéki boszorkányperekben. Azt tapasztalja, hogy ami a tanúk vallomásaiban mint valóságosan elkövetett cselekedet jelenik meg, az a védelem szószólójának szempontjából a képzelet műve. Eszerint a magas kultúrában ugyanazoknak a jelenségeknek a népi kultúrábelihez viszonyítva más percepciójával találkozunk. A védelem retorikájában a korabeli orvosi ismeretek nyoma fedezhető fel. A Kiss András által vizsgált védőbeszédekben egy olyan diskurzus tapasztalható, ami a boszorkányvádak ellehetetlenüléséhez vezetett: Kiss 2000. 22.

áldozat sokszor küzd vele, sőt az előzőleg már elmesélt alkalommal az egész család éber állapotban jár-kel, felveszik a gyermeket, az asszony ki is szalad az udvarra a házban levő gonosz elől⁹⁸. A bántalmazásnak másnap látszanak a *nyomai*⁹⁹, és a látható jeleken kívül az ember egészsége, épsége súlyos kárt szenved.

A fizikai közelségen és érintésen alapuló rontások¹⁰⁰ a vallomásokban többféle változatban jelennek meg¹⁰¹, de azok az esetek a legérdekesebbek, amelyekben a boszorkány megérinti, megfogdossa, megrázza¹⁰² áldozatát, és utána (másnap) ‘megtetszenek’ a *kéznyomok*.

A rontásokban a *kézzel kapcsolatos cselekedetek*¹⁰³ gyakoriak és változatosak. Ilyen az ártalmas *érintés, a fogás, a rázás, a dobálás, megcsontkítás*¹⁰⁴ (szemnek, csontnak a kivétele), vagy amikor a kenetetés, bekötés után a páciens teste megdagad, kifakadozik, kilyukad stb.

A *szem* kivételével kapcsolatban két eset fordul elő a vallomásokban (egyéb szembántalom még akad). Az egyik esetben egy gyermeknek „vesze ki a szeme”, és az anyja Zöldnére gyanakodott¹⁰⁵. A másik szemmel kapcsolatos eset egy felnőtt férfié, és a Vargáné anyjának tulajdonították. Abból a történetből világosabb, hogy a szemet kézzel vették ki¹⁰⁶.

A *láb megvesztéséről*¹⁰⁷ szóló történetek közül, amelyek gyakran kapcsolatosak a kézzel, kiválasztottam egyet, amelyet négy tanú elbeszélésében is megtalálhatunk, és amelyben expliciten *kéznyomokról* van szó. A rontás áldozata Kőmives Ferencék leánya, aki megbetegedése idején már Viczey András felesége. A tanúk – a szülőket is beleértve – a rontást annak tulaj-

98 Komáromy 1910. 48–49.

99 Vö. a szentekkel kapcsolatos látomás-élményekkel, amelyeknek szintén lehetnek fizikai nyomai; általában véve ez a fajta rontás beleillik a „negatív csoda” kategóriájába. A szentek csodáit szintén valóságként élték meg az emberek: Klaniczay 1990. 283.

100 Evans-Pritchard kategóriái közül ez a fajta rontás a ‘witchcraft’-nak (boszorkányság) felel meg, ami szerinte a boszorkány belső erőin alapul, és egy pszichikus aktus; Evans-Pritchard 1937. 21. Vö. még Thomas 1971. 519.

101 Lásd a dolgozat első részében található vázlatot a kolozsvári perek rontásairól.

102 Vö. a vallomásokban a rontás módszereire használt kifejezések közül a következőkkel: ‘hosszányúlt’, ‘megfogta’, ‘megfogdosta’, ‘megrázta’, ‘megkötötte’, ‘bekötözte’, ‘fel-szedte’, ‘felverte (a küszöb követ)’, ‘felhintette’, ‘(erővel) adott ennie, innia’.

103 Vö. a ‘cselekedte’ terminussal. Vannak példák ilyen cselekedetekre, például a kis-gyermekekre támadó ‘éjjeljárók’ rázzák, dobálják, egyes esetekben megcsontkítják őket.

104 A dolgozat előző fejezeteiben idézett esetekben

105 Komáromy 1910. 70.

106 Uo. 52, 53, 54.

107 A láb megrontásáról lásd még: Kádas Miklósné gyermekének története (Komáromy 1910. 68.); Takács Jeremiás gyermekének történetét (Komáromy 1910. 71.); Baka György esetét (Komáromy 1910. 71.).

donítják, hogy nem hívták bábának Sós Jánosnét, amikor Kőmives Ferencnének már sokadik gyereke született. Sós Jánosné már régen haragudott rájuk, mert az előző gyermekek születésekor is mást hívtak. Herczeg Gáspár feleségével, aki a Kőmives Ferencné húga volt, összetalálkozott Sósné a piacon, kitudakolta, hogy még nem lett meg a gyermek, és üzente, hogy őt hívják majd („mert talán meg nem bánjátok”¹⁰⁸). Később is összetalálkoztak, újra érdeklődött, és ekkor megtudta, hogy meglett a gyermek, de mást hívtak. Azon az éjszakán betegedett meg Kőmives Ferencék leánya: „és hát azon éjjel megveszett a lába az leányának, ki most Viczey Andrásnál van; még az ujjaknak helyei is az leány lábán rajtok valának és az teje is elveszett Kőmives Ferencné nénémnek is”¹⁰⁹. Az anya elbeszélése szerint: „Mikor egy reggel felkölt volna, hát az egyik lábára nem állhat és igen sír vala. Kérdém, mi lelte volna? Mondá, hogy az lába igen fáj. Meglátjuk, hát az egyik lába erőssen megdagadt és igen szederjes”¹¹⁰.

Herczeg Gáspárné, amikor megnézte a fiatalasszony lábát, úgy tűnt neki, hogy „Szent Antal tüze volna”, és mivel hallotta, hogy szentelt gyertyával kell megfűjni, kipróbálta. Éjszaka ezért megbűnhődött. Idézném saját elbeszélésében, mert itt is megjelenik a kéz, a fogás, ugyanakkor itt jelenik meg büdös „feles gereznában” Sós Jánosné (aki „emberganéjjal bekeverve” találtatott): „Azon jövendő éjjel az leánkámmal otthon mint szegény özvegy asszony lefekvém és egykor ezen Sós Jánosné képében reám jöve, a hajamat megfogá és egy feles gerezna vala rajta, szertelen igen büdös vala. Megszólítám, hogy nem árthatna nekem, mert jól esmérem és szózatomra hátrább álla és farával fennállva az asztalhoz támaszkodék úgy, hogy ugyan megroppana az asztal. Esmég reám jöve és a leplet kezdé el rólam vonni. Könyörgöttem az Istennek és semmiképpen nem árthata, jól lehet, hogy a hajamat megnyomta vala, soha nem vonhatom vala fel a fejemet”¹¹¹.

A lány története folytatódik a ‘megfűjás’ után. A szülők ‘Borbély Illéshez’ fordulnak, hogy kösse be a lábát. A borbély három-négy napig kötözte, de aztán lemondott róla, mondván, hogy „ő semmit nem használhatna az ő kötésével, még inkább ártana az ő kötése neki, mert az nem orbáncz”¹¹², hanem éjjeli vesztés”¹¹³.

108 Komáromy 1910. 36.

109 Uo.

110 Uo. 41.

111 Uo. 36.

112 Vö. Szlatky 1983. 447. Itt a nagynéni és a borbély diagnózisában a két terminus (Szent Antal tüze és orbánc) ugyanazt a bajt nevezi meg.

113 Komáromy 1910. 41.

A szülők ezután Vistáról kerítenek gyógyítót: „Ugy hozatánk osztán egy vistai embert, ki mikor meglátta volna, mindjárást megesméré, hogy éjjeli vesztés volna rajta; osztán az vigasztá meg Isten után, nagy fizetésekért. Az ember penig nyilván mondá, hogy ő Moldovában¹¹⁴ egy boszorkány asszonynál lakott, az tanította őtet reá, mint kelljen aféle vesztést megvigasztani, mert mennyi borbély ez világon vagyon mind, az sem tudna afféle vesztést megvigasztani. Sőt még azt is megmutatta az ember az lábán az leányunknak, mint egy ember-kéznek a helye, olyan látszott rajta. Azért nekünk minden gyanóságunk most is erre vagyon, ez szemébiróné anyjára, hogy ő tökéllente meg fenyegetését rajtunk. Sőt még abba is gyanakodunk hozzája, hogy még Viczey Andrásnak is az minémű háborúsága vagyon feleségével, mind ő cselekedte ördögösségével rajtok¹¹⁵.”

A vistai ember hitelét erősíti azzal az állítással, hogy ő Moldvában egy boszorkány asszonynál lakott és tőle tanulta, hogyan kell a „vesztést megvigasztani”: tehát közelről ismerhette, figyelhette meg a boszorkányt, aki – maga is vesztéssel foglalkozva – tudhatja az ellenszerét. Ettől hitelesebb lehet a szülők előtt az is, hogy *kéznyom* látszik a lány lábán, és ez az éjjeli vesztés jele. A vallomásokból kiderül, hogy az éjjeli vesztésben fontos szerep jut a kézzel való fogásnak (vö. kéz helye, nagy ujj nyoma).

A *kéz, érintés, a cselekedet* fontosságát azért emelem ki, mert szemléletessé teszi a XVI. század végi kolozsvári emberek gondolkodásának egyik fontos jellegzetességét: azt, hogy mindig valami nagyon *konkrét (látható, hallható, megfogható)* jelenség által mondanak el olyan élményeket, amelyek ma lelki élménynek számítanak. Az éjjeli jelenésekben¹¹⁶ is konkrét, nyomot hagyó tet-

114 A távolság – úgy látszik – ebben az időben is része volt a gyógyítóember mítoszának. Itt kétszer is megjelenik: Moldvában tanult – és vistai.

115 Komáromy 1910. 42. Azt, hogy a leány maga Viczey András felesége, egy másik vallomásból tudjuk meg: „Látta másnap, hogy a Ferencz uram leányának, Viczey Andrásnénak megvesztették a lábát és az nagy ujjja helye ott megtetszett. Azután is panaszkodott, hogy oda nem hitták, de megbánják”: Komáromy 1910. 36.

116 Az ‘éjjeljárók’ észlelését Pócs Éva látomásaként határozza meg, amit az emberek módosult tudatállapotban éltek meg: „A jelenkori boszorkányság adatai már nem mindig tükrözik azt, ami ezekből a jegyzőkönyvekből még teljesen világos: a károkkozó boszorkányok éjszakai démonokként hatolnak be az emberek lakásaiba, és a fent említett rossz halottak, alvilági démonok módjára – és alakjában – bántalmazzák őket. A károsultak mindezt éjszakai jelenésekben, látomásokban érzékelik – a magyar perelbeszélések százainak tanúsága szerint is. E narratívok ismeretében állíthatjuk, hogy a kora újkori falvainkban, mezővárosainkban a módosult tudatállapotban megélt természetfölötti látomások jelentős százaléka boszorkánylátomás volt”: Pócs 1998. 31. A látomás meghatározásában Pócs Éva Peter Dinzelbachert követi, aki szerint a látomás „emberfeletti hatalom kinyilatkoztatás-súlyú jelenléte a természetfeletti térben” („másvilágon”): Pócs 1998. 18. Látomásról lásd még: Culiánu 1996.; Grynaeus 1998. 213–228.; Voigt 1998. 9–14.

tek vannak: megnyomta, megrázta, dobálta, lábát kitekerte, megszorongatta, és másnap meglátszik rajta a keze nyoma. A vallomásokból azt tudhatjuk meg, hogy a tanúk szerint az embernek van lelke, és az éjjel elhagyhatja a testet¹¹⁷. A tanúk a boszorkány *lelkének is testi formát tulajdonítottak*. Vargáné anyjának a szabad lelke dongó bogár formáját ölti: „egy dongó bogár jöve be egy lyukon és az mene az szájába és mindjárást kezd szóllani”¹¹⁸. Ugyanerről az asszonyról úgy döntöttek el, hogy nincs benne lélek, hogy éktelenül megtaszigálták, és mégsem ébredt fel. Ha az itt megjelenő bogár képzetét összevetjük azzal, hogy az éjjeli jelenésekben a boszorkány macska, fias disznó, valakinek az anyja vagy apja képében, illetve saját „képében” jelenik meg, azt láthatjuk, hogy a léleknek ezekben az esetekben van egy látható formája, úgy is fogalmazhatnánk, hogy *teste van*.

A rontás azonosítása

A rontás felismerésében a kiindulást mindenképpen a fellépő tünetek és a kialakuló betegség jelentik, de egy betegség rontásként való értelmezése néha nagyon későn következik be, akkor, amikor sehogyan sem gyógyul a beteg, sőt a gyógyítás még rosszabbra fordítja állapotát. Az emberek rendelkeznek egy betegségmagyarázó repertoárral, amelyből választanak egy lehetséges okot akkor, amikor a betegség fellép. A választás a körülmények ismeretében történik, és a legvalószínűbb okra esik. Ez egy nagyon is racionális folyamat. Számbaveszik az ember állapotát, életkorát, tetteit, bűneit, kapcsolatait, konfliktusait, és csak akkor döntenek úgy, hogy rontás történt, ha a természetes okok valamint Isten büntetése ki vannak zárva. A rontás gyanúja a beteg halála után is felléphet egy utólagos interpretációban.

A rontás megállapítása a testen tapasztalható jelek megfigyelésével kezdődik. Az éjszakai bántalmazást szenvedett ember reggel családjával együtt számbaveszi a testen látható foltokat, ujjnyomokat, dagadást, fakadékat, sebeket, lyukakat, a végtag kitekeredését, a csont hiányát. Hasonlóképpen a testen tapasztalható jelek indítják el az értelmezés folyamatát más esetekben is, azzal a különbséggel, hogy ilyenkor a bántalmazás élménye után is kutatni kell, legalábbis a lehetséges elkövetőt és a lehetséges okot meg kell állapítani, különben nem lehet szó rontásról.

A vallomások adatai szerint a testen a következő *jelek* fordulnak elő: két foltok vagy az egész test megfeketülése; sebek, lyukak; dagadás (fej, gyomor,

117 Vö. Komáromy 1910. 49.

118 Komáromy 1910. 49. A szabad lélek képzetéről: Pócs 1997. 37. és Culiánu 1996. 63–7.

láb); elszáradás (felnőtt esetében végtag, gyermek esetében az egész test is lehet); bénulás (láb, kéz); csont hiánya; szem hiánya vagy vakság. Mindezekhez hozzáadódik a végtag elgyengülése vagy általában a test erejének megfogyatkozása. Ha ezeket a tüneteket számbavesszük, az figyelhető meg, hogy szinte mindegyiket *a boszorkány keze okozza* egy megnevezett fizikai bántalom által: kitekerte a végtagot, csontocskáját kiemelte, nyelvét a csontocskájából kiragadta, megrázta, megverte a mellét, kivette a szemét, megfogdosta. A kézzel való kapcsolat áttételesebb a csinálmányok és a gyógyítás esetén, de mindig van valami, amit kezével végez el.

A *rontó megállapításának* is többféle módjáról vallanak a tanúk. Ha a boszorkány saját képében jelenik meg, az áldozat egyszerűen azonosíthatja. Ha éjjel az anyát megnyomja a boszorkány, és sikerül szólnia a férjének, hogy rajta van(nak), a férfi összegyűri *a paplant feleségén és megveri*¹¹⁹. Ezt a verést nem a paplan alatt levő feleség, hanem a boszorkány szenved el, és másnap megjelenik megkékülve, megdagadozva, nyegve. A sebekről és jajgatásról tudni lehet, hogy ő a tettes. Sérüléseit, szenvedését általában egy kitalált okkal magyarázza, legalábbis a fültanúk nem hiszik el, ha például azt mondja, hogy leesett az ágyból¹²⁰. Ha gyanakszanak a boszorkány rontására, de a személyt nem ismerik, *sóra és vasra lehet hívni*¹²¹. Ilyenkor a boszorkány csakhamar eljön valamit kérni. A kérése általában abszurd, egyáltalán nem lehet szüksége arra, amit kér, ennek ellenére kitartóan, sőt könyörögve kéri. Ha a gazdasszony szolgálójával letagadtatja honnlétét, a boszorkány többször is visszajön újra kérni azt, amit a szolgától nem kapott meg.

A hosszú ideje tartó betegségek okának megállapításához *specialistát* is felkérhetnek, aki megmondja, hogy Istentől vagy embertől való-e a betegség. Ilyen specialista volt a perek idején a ródi néző Ambrus, aki a kolozsvári „boszorkányokat” elég jól ismerhette, Szabó Katót az egyik esetben állítólag név szerint nevezte meg, hogy ő cselekedte a vesztést¹²². A ródi néző viaszt is öntött¹²³.

Ha már megszületett a rontás gyanúja, fontos segítség lehet a rontó felfedésében, ha *megmozdul a béna testrészt vagy megszűnik a fájdalom, amikor valakiről beszélnek*, pl. Sós Jánosné perében¹²⁴. Ilyenkor az említett

119 Komáromy 1910. 42.

120 Uo. Szécsi Istvánné vallása contra Sós Jánosné

121 Sóra hívás: Komáromy 1910. 36.; sóra és kenyérré: Komáromy 1910. 37.; sóra és vasra: Komáromy 1910. 43.

122 Komáromy 1910. 29.

123 Uo.

124 Uo. 37.

ember a tettes, ami mögött az a feltételezés állhat, hogy távolról hallja, amit beszélnek, és talán ijedtében „megenged”¹²⁵. A boszorkány üzenésre „megengedhet”, vagyis feloldhatja a rontást¹²⁶. Ez egyben azonosítás, konfliktuskezelés, amit a gyógyulás követhet.

A rontó azonosítása az *éjjel megjelenő arcképek és a nappali konfliktusok összefüggéseinek* vizsgálata alapján is történhet. Gyakran a rivális bába vagy gyógyító megszólít egy szolgálót vagy egy rokont az utcán, és kéri, hogy őt hívják a gyermekágyhoz, illetve számonkéri, hogy miért nem vele gyógyítatnak – vagy miért nem őt hívták bábának, és megfenyegeti a családot¹²⁷. Ha ezután valami baj következik, a szolgáló ill. rokon megmutatja azt az asszonyt, aki megszólította őt, és kétség nem fér hozzá, hogy csakis ő okozhatta. Ha egy konfliktus nyomán valakit *megfenyeget* egy amúgy is boszorkányság gyanúja alatt álló személy, és ezt betegség követi, akkor nagy valószínűséggel ő követte el a rontást¹²⁸.

Az értelmezést mindig a közvetlen környezetben levő boszorkányról való tudás, illetve az ember betegségének kontextusa határozza meg. A vallomásokban egyetlen olyan eset sem fordul elő, amikor ismeretlen embert gyanúsítottak volna boszorkánysággal, mindig *szomszédot* vagy *szomszéd utcából* valót, és az sem fordul elő soha, hogy balesetet vagy baleset okozta betegséget, halált magyaráztak volna boszorkánysággal.

A boszorkánynak tulajdonított betegségek

Amikor a rődi nézőt megkeresik, a kolozsváriak azt szeretnék megtudni, hogy Istentől vagy embertől való a betegség¹²⁹. A betegség *eredete szerint* tehát kétféle betegségkategóriát különítenek el. Vannak természetes, Istentől való betegségek, amelyeket bármelyik gyógyító vagy akár egy hozzáértő családtag is gyógyíthat, és vannak embertől való betegségek, amelyeket a boszorkányok okoznak gonosz szándékukkal és különleges ártó képességükkel¹³⁰.

125 Vö. „a hangos fül” képzetével, ami több vádlottal kapcsolatban is előfordul, pl. Sós Jánosné esetében.

126 Komáromy 1910. 43.

127 Pl. Komáromy 1910. 36, 37, 38, 40, 41, 42.

128 Pl. Komáromy 1910. 39, 46–47, 51, 52, 64, 65.

129 Vö. Komáromy 1910. 29.

130 Categories of causation: 1. human agency; 2. non-human or supernatural agency; 3. natural causes: Rivers 1915. nyomán Gentilcore 1992. 137.

A tanúvallomásokban *sok betegség* fordul elő, de összesen *csak három betegségnév*: az orbánc, a Szent Antal tüze¹³¹, és a „gutta” (a „guttának csak a szele érte”)¹³². Spielmann József szerint a XVI. századi orvostudománynak még nincs kórtani szemlélete, csak tünetcsoportokat (szindrómákat) ismer. Betegségek helyett csak tüneteket írnak le¹³³. A perek anyagában hasonlóképpen csak *tünetcsoportok* jelennek meg, amikor egy betegséget elmondanak. Ezenkívül megfogalmazzák a *betegségbe esést* és általánosságban magát a betegség állapotát: megbetegülete, reá esék a hertelen nyavalya, nyavalyája törtévnén, nyavalyája lón, rettenetesen kezdé a betegség lenni, illetve beteg, meg van vesztve, egészségem nincs.

A vallomások alapján a következő *betegségfajtákat* lehet elkülöníteni: bénaság, dagadások, elszáradás (fogyás?), magtalanság (elakadás, elkötés okozza), némaság, vakság (a kommunikáció megátolása). A *testrészek* szerint a végtagok, fej, gyomor bajait lehet elkülöníteni, amelyek a *mozgás, látás, beszéd, evés, emésztés funkcióit* akadályozzák (az utóbbit a hányás által)¹³⁴.

A tünetek leírása, a betegségek elbeszélése orvostörténetileg is érdekes. Érdemes volna összevetni őket a XVI. századból fennmaradt orvosló

131 Sztatky Mária szerint a „Szent Antal tüze” elnevezést az orbáncrea használták ebben az időben: Sztatky 1983. 447.

132 Ezt Hennegh Jánosék ismeretlen nemű gyermekéről mondja Vargáné anyja. A gyermek koráról csak azt lehet tudni, hogy „immár szólni is eredett volna”. Nagyon féltették a Vargáné anyjától, mert az apját is megkötötte, így alig született gyermekük. A gyermek Vargáné közelségétől lesz beteg, legalábbis az apa vallomása szerint. „Elkezdte esni a gyermek lába és a gyermek sivalkodni kezdte és hamar elhala és elváltak csudálatosképpen”: Komáromy 1910. 54..

133 Spielmann 1977. 70. Érdemes megemlíteni még néhány ugyancsak általa idézett adatot. Erdélyben a XVI. században tizenhárom pestisjárvány dült. A század elején megjelent a vérhaj, és nagyon elterjedt. 1566 után minden évben volt kiütéses tifusz. 1520 után orvos csak a fejedelmi udvarban volt. A XVI. század folyamán Brassó és Szeben már hivatalos orvost alkalmaznak, de Kolozsvárt még nagy orvoshiány van; 1581-ben a jezsuiták arról panaszkodnak, hogy sem a városban, sem a környéken nincs egyetlen orvos, de még patika sem. A nemesek, polgárok bevált szereket kölcsönöznek egymásnak, vényeket másolnak le. A polgárok igénybeveszik a borbélyok segítségét betegség esetén. A XVI. század második felében Kolozsvárt is megalakul a borbélycél: Spielmann 1977. 61.

134 Vö. Kristóf Ildikó a betegségekről: „figyelemreméltó, hogy maga a kár a tanúk és kárvalloztak elmondása szerint majdnem kizárólag valamilyen betegség formájában jelentkezett. Az azonosíthatatlan, általánosságban megnevezett bajokon kívül elsősorban mozgásszervi rendellenességekről” (bénulás, ficam, kéz és láb „zsugorodása”), bőrbetegségekről (kiütések, kelések, fekélyek) és érzékszervi zavarokról (megvakulás, megnémulás) beszéltek. „A rontáselbeszélésekben említett egyes betegségi tünetek, netán típusok alapján azonban aligha lehetne kimutatni, létezett-e valamilyen „boszorkányspecifikus” betegségfajta, amit mindig és minden körülmények között rontásként definiált volna az illető közösség. A rontás-okozta betegséget Debrecenben és a vármegyében kezelhetőnek tartották. Elkülöníthetőek a betegségek „külső” és „belső” fajtái”: Kristóf 1998. 106.

könyvek betegségeivel. A tünetegyüttesek és a megnevezések nagyon hasonlóak, legfeljebb a betegséget másképp magyarázzák.

A vallomásokban a *tüneteket* ilyenformán fogalmazzák meg: lábán egy kisdeg fakadék lőn, azután eldagadozván a lába rútul; kezem és fejem ottan megdagada, nagy sok lyuk volt a kezemen; elfeketüle; lába térdben megveszett és meghorgadott; talpa felfordula; reszket a lábom; felhólyagzott az oldala; lába megnyilallik, meghasadt.

Általában elmondható, hogy az elgyengülés, az erő fogyatkozásának érzésén és a fájdalom érzetén kívül semmi sincs, amit *a test belsejéből fakadó érzetnek* lehetne tekinteni. Elmondják, hogy sokáig feküdt a beteg, nagy fájdalom volt, erősen szenvedett és sokat fizettek érte, de tünetként *csak arról beszélnek, ami kívül van és látható*. Ami a test belsejében van, arról nem beszélnek, csak arról, ami kijön: kifakadozott belőle a csúnyaság, a rútság, hányt.

A vallomások alapján a rontás a következő *testrészeket* támadhatja meg (zárójelben a testrésznek megfelelő bajok)¹³⁵:

1. fej (dagadás)
2. szem (kivájják, kifolyik, megvakul)
3. száj, nyelv (nem tud szólni, a nyelv megdagad, sebes lesz)
4. mellkas felülete vagy 'melly' (megnyomják, fulladás)
5. női mell (tej elvitele)
6. kar (gyenge, béna, elszárad)
7. kéz, ujjak (sebes, lyukas, kitekeredik, béna)
8. gyomor (fáj, megdagad)
9. anyaméh (női termékenység) (nem lesz gyereke)
10. férfiúi nemi szerv (nemzőképesség) (elkötik, nem lesz gyereke)
11. láb, térd (fáj, nyilallik, szúr, kiasad, béna, elszárad, gyenge)
12. lábfej, lábujjak (kicsavarják)
13. csontok (kiveszik, elviszik)

Ebből a felsorolásból az látható, hogy kevés testrészt neveznek meg, és elnagyolt a testképük. Vannak azonban a mai ember számára különös tulajdonságai az emberi testeknek, így például a test puhasága, a végtagok „fel-

¹³⁵ A rontás a test egészét is megtámadhatja, pl. amikor az ember erejét veszik el, vagy „elszárad”. De akkor is az emberi test egészének beteg voltáról van szó, amikor egy gyermek testét megtöltik szörrel. A Vargáné anyja, Katalin asszony azonosítja vesztlésként az esetet, tőle idézik, hogy „szörrel töltötték meg ez gyermeket”: Komáromy 1910. 46. Az ebagos gyermek gyógyításával kapcsolatban hasonló fűrésztéses gyógymódot ír le Pápai Páriz Ferenc. Itt a megszárt fürdővízben „szórférget” találnak meg. Ez a szórféreg a bőr alatt terem, vékonyabb, mint a szórszál. Elszívja a gyerekektől a tápláló nedvességet, emiatt a gyermekek „elszáradnak, erőtlenek, fognak naponként”: Pápai 1984. 414.

fordíthatósága”, a kivehető csontok. A vallomásokból úgy tűnik, hogy *a testek formázhatóak, átalakíthatóak* a XVI. századi kolozsvári emberek szemléletében, legalábbis a boszorkány által. A boszorkány teste egy gyerek tapasztalata szerint lány, a gyerek többször is ellöki, de mindig visszakerül föléje¹³⁶. Csontját veszi ki, vagy végtagját tekeri ki gyerekeknek¹³⁷. Máskor az áldozat szemét veszi ki a boszorkány¹³⁸. Egy esetben maga az anya veszi ki egy gyerek fejéből a „szinte halálakor” kiálló csontot; megnézi, és úgy találja, hogy olyan, mintha hangyák járták volna által¹³⁹.

A *rontás támadási felületei* néhány pontban megrajzolhatóak a testen. Nem feltételezhetjük azonban, hogy semmiféle ismerettel nem rendelkeztek a test belsejéről, sem azt, hogy másfajta betegségeket nem ismertek. Az itt megjelenő kép egyoldalúsága annak tulajdonítható, hogy a vallomások boszorkányok elleni perekben hangzottak el, ahol az emberek nem arról beszéltek, hogy az életben milyen betegségeik voltak, hanem arról, hogy milyen betegséget tulajdonítanak a boszorkánynak.

A fent felsorolt tünetek a *rontás természetéről* árulkodnak. A rontás sok esetben gyorsan meglátszó, *agresszív testi tünetekben* jelentkezik: feldagadozik (szinte szemlátomást), a rútság ellepi stb. A betegség ilyenkor *nagy sebességgel* jelentkezik. Máskor ezzel ellentétben egy késői megbizonyosodás készteti őket arra, hogy kötést, rontást lássanak a dolog mögött. Például amikor egy fiatalon házasodott férfinak nem lesz gyereke, mindjárt eszükbe jut, hogy a Vargáné anyja nem jött el az esküvőre, pedig meghívták, az esküvő estéjén pedig megjelent a házuknál és „a konyhára a fél lábát fel tőtte vala.”¹⁴⁰

A vallomásokból az is kiderül, hogy a családtagok életé sokat jelent, az egészségre sokat költenek, a polgárok nem csak családtagjaikat gyógyítatják, hanem a szolgáltókra is gondot fordítanak. A tehetősebb polgárokat és a szegényebb lakosokat ugyanazok a gyógyítók gyógyítják. Nyilván nem jelenik meg a tanúk sorában a város teljes lakossága, és mégcsak minden rétege sincs képviselve, de rontásról való gondolkodásukban és a boszorkány által okozható betegségekről *közös képzetek* fedezhetőek fel.

136 Komáromy 1910. 57.

137 Uo. 50.

138 Uo. 52, 53, 54.

139 Uo. 48.

140 Uo. 53, 54.

A test elváltozásainak társadalmi háttere

A betegségekkel kapcsolatban a beteg ember testén megjelenő jeleket vizsgálják. Ezek jelentése egy közösségben termelődik, és a pletyka is befolyásolja. Ebben a korban a betegség még nincs elkülönítve az orvosi diskurzus által, tehát nem annyira zárt az értelmezés lehetősége. A testen észlelt jelek értelmezése egy *közös (megbeszélte) tudás és a társadalmi viszonyok alapján* történik¹⁴¹. A múltbeli események kontextusát képezik az új jeleknek, amelyek megjelennek a testen. A boszorkányságról való tudás a rontásról, a boszorkányokról, a betegségekről, a gyógyítókról, a nézőről mind befolyásolja a jelek értelmezését és a betegségek megmagyarázását. A testi tapasztalat összefonódik a társadalmi tapasztalattal. A közelmúlt történései értelmezési keretként és magyarázatként szolgálnak a hirtelen fellépő bajra.

A rontás egyik fő tulajdonsága, hogy mindig egy *emberi kapcsolattal összefüggésben* jelenik meg. Ha betegséget magyaráznak rontással, akkor a beteg kapcsolatáról van szó, illetve gyermek vagy szolgáltató esetében lehet a szülő vagy a gazda kapcsolata miatt is. Ha a javakban esik kár vagy egy állat betegedik meg, akkor a gazda kapcsolatáról van szó.

A rontó nem kerül mindig boszorkányság vádjával bíróság elé, ehhez sok más panaszra kell felgyűlni, de legalábbis egy társadalmilag jól szituált károsult szükség van, aki a pert elindíthatja. Vannak olyan esetek, amikor időben távol álló rontásokat hoznak fel a vád mellett¹⁴².

Alan Macfarlane¹⁴³ az angliai Essex tartomány XVI–XVII. századi boszorkányságáról írott könyvének a boszorkányüldözés és a betegség összefüggéseit vizsgáló fejezetében azt írja, hogy a betegség típusa nem mérvadó abban, hogy mit tulajdonítanak boszorkánynak. A lelkészek feljegyzéseit kutatva azt látta, hogy a halálokok között a járvány és baleset is előfordulnak. Korabeli szerzők írásait vizsgálva azt látta, hogy a hirtelen támadt, hosszan elhúzódó és a furcsa, titokzatos betegségeket tulajdonították rontásnak. A rontásnak tulajdonított betegségek szimptomái nagyon változatosak, a test minden részére kiterjednek; ezek alapján sem lehet elkülöníteni speciális betegségtípusokat, amelyeket boszorkányok okoznak.

141 Vö. „it is the social situation’ which indicates the relevant cause of misfortune”, emlékeztet Evans-Pritchard megjegyzésére Macfarlane: Macfarlane 1970. 214.

142 Evans-Pritchard alapján írja Macfarlane: „There seems an important difference between looking round for a witch after some disaster has happened and looking round for some disaster (not necessarily consciously) after one has discovered some witch”: Macfarlane 1970. 243. Vö: Evans-Pritchard 1937. 26.

143 Macfarlane 1970.

Macfarlane szerint a betegségre és halálra sugallt magyarázat az illető ember társadalmi kapcsolataitól függ. Az emberek csak akkor gyanakodnak boszorkányságra, ha az áldozat előzőleg összeveszett valakivel. Ez magyarázatot jelent arra, hogy miért voltak olyan sokféle betegséggel vádolva a boszorkányok¹⁴⁴.

A kolozsvári perek tanúvallomásai is azt bizonyítják, hogy valóban nagyon fontos az előzetes kapcsolat és a konfliktus a betegség és halál okának megjelölésében. Lehetséges viszont, hogy Macfarlane állításával ellentétben a tünetek és betegségek vizsgálata is érdekes eredményhez vezet. A vallomások azt sugallják, hogy a beteg testrész nem véletlenül „választódott ki”.

A rontást megelőző konfliktus és a beteg testrész közti összefüggés megvilágítására több példa is adódna a szövegekből. Ilyen például Csiszár Ágoston esete, amelyet több tanú is elmesél, köztük a Csiszár Ágoston fia is. Kovács Istvánné, Orsolya vallomásából azt az értelmezést ismerjük meg, amit állítólag a halála óráján mondott Csiszár Ágoston: „a hogy a szemével reá nézett a Vargáné anyjára, hogy reá ment éjjel és a szemét kivötte, sőt a szemét úgy vagon, hogy mindjára a felesége kezébe adta a szemét”¹⁴⁵. A fiú, Csiszár Jakab vallomásában más kontextusba kerül a történet: „Egy lúd miatt megharaguvék a Vargáné anyja az apámra, Csiszár Ágostonra és így fenyegette meg atyámat filem hallattára ez Vargáné anyja: Te Csiszár Ágoston meghidd, hogy olyat cselekszem veled a lúdért, hogy mind örökké megbánod és megsiratod. Nem ér harmad napot, ez fenyegetés után másod éjjel ily dolog esék a szegény atyámon: hogy éjjel kiáltani kezdé és mondá: im az essez az Vargáné anyja reám jöve és hüvelykét a szememre veté és kitolja a szememet. Másnap viradólag látók a szemét, hát mind eldagadt széllé és nem láttuk a szemét; végre ugyan, hogy az dagadást róla elvevék, sem lón ott a szeme. Mind halálíg reá valla ugyan valóban az szegény atyám”¹⁴⁶. Varró Gáspárné vallomásából a feleség elbeszélését ismerjük meg, amelyből a lúd problémájára is fény derül: „Egykor az Vargáné anyjának egy luda jöve be hozzánk, az uram a pinczébe veté. Az Vargáné anyja oda juta, kérdé a ludat. Az uram mindenütt szabaddá hagyá, hogy keressen, de a pinczébe nem ereszté. Végre mondá: im tudom bizonnnyal, hogy az én ludam itt vagon, de bizony míg éltek, az én ludamat megbánjátok. Elmen az asszony és az uram én velem a ludat megvereté, kásával megfőzeté”¹⁴⁷. A meglátott és megfogott, de eltagadott lúd miatti bosszúként veszi ki az apa szemét a Vargáné

144 Macfarlane 1970. 182.

145 Komáromy 1910. 51–52.

146 Uo. 53–54.

147 Uo. 46.

anyja. A durva bántalmazás nem ártatlanul éri a férfit, hiszen ő rejti el a ludat, ő nem engedi a pincébe benézni a gazdáját, és ő főzeti meg a feleségével.

Luch Gergelyné tizenkét esztendő s szolgálóleánykájának esete is jó példa. Egy este igen későn, úgy éjfél körül még fent voltak, az asszony is dolgozott, és megkérte a leánykát, hogy mellyessen meg hamarjában másnapra egy ludat. Mikor a leány a ludat megmellyesztette, és öntötte volna ki „a rút mellyesztés vizet, valamit lát az ablak alatt, amitől nagyon megijed. Szóltja, hogy „hü ki, czoki”, és hozzá is hajigál, addig, hogy felállta és hát egy kék palástos vénasszony elmene onnét.” Bemegy, és elmondja, mit látott, és azt állítja, hogy meg tudná ismerni, ki volt. A leányka másnap vízért ment a kútra, és ott találta Sós Jánosnét, a szemétbíróné anyját, aki megszólítja: „te leány, miért szidál és hajgálál engemet meg az éjjel? Hidd meg olyat cselekszem veled, hogy soha ember nem léssz. Mond erre a leány: No bizony asszonyom is tüzet vettetne hátadra érette!” A leány hazamegy, és elmeséli asszonyának, ezután hamar utána indulnak, de már nem találják.

Egy napon viszont a kenyérszerbe jön Sós Jánosné, ahol ők kenyeret árulnak. Ekkor a lány megmutatja asszonyának, hogy ő volt a vénasszony, aki megfenyegette. Az asszony egyet sem mert szólni. Hazamentek, és aznap éjjel „úgy megrázták vala az ártatlant, a leánt, hogy az gyomra nagyot kezdte mindjárt dagadni és a rútsága a torkán szakadoza ki és sok ideig gyógyítám, de végre Vásárhelyre az atyjához kelleték küldenem”¹⁴⁸. Érdekes, hogy a lány a „rút mellyesztés vizet” önti ki, amikor Sós néni meglátja az ablak alatt, és a Sós néni által okozott betegségben a leány gyomra dagad fel, és „rútsága a torkán szakadoza ki”¹⁴⁹.

A konfliktus és a megbetegedő testrészt között is összefüggés mutatható ki. A lányoknak azért éppen a lába „veszett meg”, mert egyrészt jártukban-keltükben nem tanúsítottak jóindulatot a boszorkányokkal szemben, másrészt, mert egész nap járniuk és lábon állva dolgozniuk kell, tehát a láb megvesztése által hasznavehetetlenné válnak. Így például Katalint, a Kőműves Mihályné szolgálóleányát megszólítja a Vargáné anyja a „fűzben”, és kér tőle 3 forintot. A leány „nem ígére”, és azután harmadnapra „rajta esék a hertelen nyavalya”¹⁵⁰. Hasító fájdalmat érez a lábában, mintha egy tört döftek volna bele. Ebben az esetben Vargáné anyja maga mondja a

148 Komáromy 1910. 39.

149 A tünetek valószínűleg a bélszavardás tünetei. A XVI századi kolozsvári orvosi könyvben, az Ars Medica-ban található a bélszavardás nagyon hasonló leírása (hányással járó gyermekbetegség). Vö. Spielmann 1977. 73.

150 Komáromy 1910. 52.

leánynak, hogy minek köszönheti szenvedését, akkor, amikor a leány nagy szerencséjére hozzá fordul gyógyításért¹⁵¹.

Egy másik szolgálólány esete is hasonló összefüggést mutat. Ő túlságosan is megnézte az utcán a boszorkányt, „mert szeme vagyon”, ezért kerültek konfliktusba. Ezek után, amikor otthon (lúggal!) a haját mosta, megveszett a szeme, és ezért nem a lúgot okolták. Vagy a szabó esete, aki éjjel a macskákkal a borzafán leereszkedő Lakatosnét boszorkánnak szidja, és fenyegeti, hogy megdobja. Ezután Lakatosné kétszer is megfenyegette, mondván: „szomszéd miért akara vala meghajítani, bizony soha többször az ujjoddal nem varsz vala”¹⁵².

A megtámadott testrész és az előzetes konfliktus jellege, a veszekedés tartalma között tehát létezik megfelelés. Másrészt a betegség által megtámadott emberi testrésznek a konfliktus tartalmán túl is van jelentősége; úgy tűnik, hogy az emberek azokat a betegségeket tulajdonítják rontásnak, amelyek a személy szempontjából kiemelkedően fontos képességet csontkítanak meg. Ezáltal a beteg nem tud megfelelni a társadalmi elvárásoknak: kommunikációs képessége (látás, hallás, beszéd), mozgásképesége (járás) és munkavégzési képessége megcsönkul.

A betegség ezekben a vallomásokban úgy tűnik fel, mint társadalmi okú és következményű jelenség: a boszorkány okozza egy kapcsolatukbeli probléma miatt, vagy csak rosszindulatból, és az ember helyzetét nagyon befolyásolja, ha nem gyógyul meg, kiesik a közösségből. A boszorkányok hatalma az emberek teste fölött áttételesen a közösség fölött gyakorolt kontrollként jelenik meg. A mindennapi utcai találkozások, a gyógyítás és az éjszakai jelenések során kifejtett manipulációja által belenyúl a közösség életébe, fenyegetései által pedig az emberek döntéseibe avatkozik be, félelmeiket kihasználva páciensekre tesz szert. A XVI. század végi kolozsvári lakosok szempontjából még ennél is nagyobb hatalma van: betegségüket és halálukat okozhatja.

151 „Jó szerencse, nagy kabala, hogy hozzám jöttél...”: Komáromy 1910. 55.

152 Komáromy 1910. 57.

SZAKIRODALOM

BORNEMISZA Péter

1955 (1598) *Ördögi kísértetekről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak.* Budapest

COHN, Norman

1994 *Európa démonai. A boszorkányüldözés története.* Budapest

CULIANU, Ioan Petru

1996 (1994) *Călătorii în lumea de dincolo (Out of this World).* București

DIÓSZEGI Vilmos

1981 *Révülés.* In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Budapest, 347.

EVANS-PRITCHARD, E. E.

1937 *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande.* Oxford

GENTILCORE, David

1992 *From Bishop to Witch. The System of the Sacred in Early Modern Terra d'Otranto.* Manchester and New York

GINZBURG, Carlo

1996 (1989) *Oase si piei.* In: *Istorie nocturnă. O interpretare a sabatului (Storia notturna. Una decifrazione del sabba).* Iași

GRYNAEUS Tamás

1991 „Látomások” – túlvilági élmények a mai magyar népi szájhagyományban. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, 143–180.1998 *A megváltozott tudatállapotok pszichiátriai értékeléséről.* In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest – Pécs, 213–228.

KIECKHEFER, Richard

1989 *Magic in the Middle Ages.* Cambridge

KISS András

2000 *A védelem szemléletváltozásának jelei a 18. századi aranyoszekéi boszorkányperekben.* *Limes* 2000.1. 17–25.

KLANICZAY Gábor

1990 *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest1998 *A boszorkányszombat ördögi látomása a vádaskodók vallomásaiban.* In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest – Pécs, 284–306.1999 *A rontás- és gyógyításelbeszélések struktúrája: maleficium és csoda.* In: BENEDEK Katalin – CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.):

- Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* Budapest, 103–120.
- KOMÁROMY Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest, 27–71.
- KRISTÓF Ildikó
1990 Boszorkánnyok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben. *Ethnographia* 101. (3–4.), 438–466.
1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben.* Debrecen
- MACFARLANE, Alan
1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study.* London
- MARTIN, Ruth
1989 *Witchcraft and the Inquisition in Venice 1550–1560.* Oxford
- MAUSS, Marcel – HUBERT, Henri
1996 *Teoria generală a magiei. Iași (Esquisse d’une théorie générale de la magie. Année sociologique, 1902–1903.)*
- OLÁH Andor
1986 „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza.* Budapest
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc
1984 *Pax Corporis.* Budapest
- PÓCS Éva
1963 Kötés és oldás a magyar néphitben. *Ethnographia* LXXIV. (4.), 565–612.
1986 Tündér és boszorkány Közép- és Délkelet-Európa határán. *Ethnographia* XCVII. 177–256.
1989 *Tündérek, démonok, boszorkánnyok.* Budapest
1995 Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529 – 1768). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 9–66.
1996 A magyar samанизmus a kora újkori forrásokban. In: PÓCS Éva – VOIGT Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórijából.* Budapest, 77–120.
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkánnyok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban.* Budapest
- 1998 Transz és látomás Európa népi kultúráiban. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallássetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest – Pécs, 15–55.
- R. VÁRKONYI Ágnes
1990 Közgyógyítás és boszorkánnyhit (Mária Terézia boszorkánnypereket beszüntető törvényének újragondolásához).

Ethnographia 101. (3–4.), 384–437.

SÁRDI Margit, S.

1998 Jóslat és álomlátás XVII–XVIII. századi erdélyi emlékiróinknál. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásnévelés fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest – Pécs, 475–487.

SPIELMANN József

1977 *A közjó szolgálatában. Tudomány és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest

SZLATKY Mária (válogatta, az olvasatokat, a névmagyarázásokat készítette, az utószót írta)

1983 „Minden doktorságot csak ebből kérészték.” *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi könyveiből*. Budapest

ROPER, Lyndal

1994 *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*. London and New York

THOMAS, Keith

1971 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-Century England*. London

TÓTH G. Péter

2000 *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest – Veszprém

VOIGT Vilmos

1998 Az eksztázis, az álom, a látomás. In: PÓCS Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásnévelés fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest – Pécs, 9–11.

1998 Órás András eksztázisban (1690). In: i.m. 93–100.